

Міністерство освіти і науки України
Український Державний Університет імені М.П. Драгоманова
Історичний факультет
кафедра історії міжнародних та регіональних дисциплін

На правах рукопису

Попов Антон Вадимович

**НАГІРНО-КАРАБАХСЬКИЙ КОНФЛІКТ: ПРИЧИНИ,
РОЗВИТОК, ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ**

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього рівня «бакалавр»
за спеціальністю 291 – міжнародні відносини, суспільні комунікації та
регіональні студії

Науковий керівник:
доктор філософських наук,
професор кафедри міжнародних та регіональних студій,
Цибух Валерій Іванович

Київ - 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1	4
ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ НАГІРНО-КАРАБАХСЬКОГО КОНФЛІКТУ	4
1.1 Коротка характеристика регіону, його історичне значення	4
1.2 Етнічний склад Нагірного Карабаху та його політична приналежність впродовж історії	5
1.3 Азербайджано-Вірменська війна(1917) та утворення Нагірно-Карабахської автономної області у складі Азербайджанської РСР	8
1.4 Передумови загострення конфлікту в кінці 1980-х років, утворення та діяльність Карабахського руху	13
1.5 Погроми, депортації, перші зіткнення та початок партизанської війни	22
РОЗДІЛ 2.	39
РОЗВИТОК ПЕРШОЇ ТА ДРУГОЇ НАГІРНО-КАРАБАХСЬКИХ ВІЙН	39
2.1 Початок та ключові події першої війни, їх вплив на хід бойових дій, воєнні злочини сторін	39
2.2 Досягнення сторін, перемоги та поразки, підсумки війн	44
2.3 Конфлікти низької інтенсивності, передумови та початок Другої карабахської війни та її наслідки	47
2.4 Ліквідація НКР, фактична перемога Азербайджану, реакція світової спільноти та організацій	50
2.5 Участь міжнародних організацій та інших країн у врегулюванні конфлікту	52
2.6 Участь військового контингенту чи військова допомога інших країн сторонам під час першої та другої Нагірно-Карабахської війни	56
РОЗДІЛ 3.	58
ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ НАГІРНО-КАРАБАХСЬКОГО КОНФЛІКТУ	58
3.1 Проблеми біженців та внутрішньо переміщених осіб	58

	3
3.2 Економічні наслідки для обох сторін конфлікту	59
3.3 Соціальні та політичні наслідки для сторін конфлікту, відображення Нагірно-Карабаського конфлікту в культурі країн учасниць	60
ВИСНОВКИ	62
Список літератури	62
Додатки	62

ВСТУП

Актуальність даної роботи полягає в тому, що незважаючи на всю віддаленість від нас Закавказзя, воно набагато ближче до нас, ніж може здаватися. Наші народи дуже близькі за духом, через що в Україні нерідко можна зустріти вихідців із Вірменії чи Азербайджану, але не всі вони опинилися тут із власної волі. Незважаючи на величезну кількість біженців з Нагірного Карабаху в Україні, тема Карабахського конфлікту залишається не вивченою нашими вченими та зовсім не представлена українською мовою. Відсутні переклади основних дослідників конфлікту. Для багатьох Карабах знаходиться десь далеко, там же де Вірменія та Азербайджан, але він набагато ближчий до нас, він прямо тут. І зараз, коли через повномасштабний наступ Росії самі українці стають біженцями, а в самому Карабаху знову спалахує війна, українські вірмени та азербайджанці поділяються на два табори, обидва ненавидять Росію, обоє люблять Україну і вважають її рідною. Таке можливе і тому, що сама Україна так офіційно і не підтримала повністю жодну зі сторін. Кожна сторона висловлює свою думку і демонізує чужу. Поінформованість, кількість літератури та інтерес до теми недостатні. **Цим і обумовлена актуальність цієї бакалаврської роботи.**

Мета дослідження полягає в аналізі особливостей Нагірно-Карабахського конфлікту, його витоків, розвитку та наслідків для міжнародної спільноти та звичайних громадян регіону. За для досягнення поставленої мети необхідно виконати наступні **завдання**:

- провести коротку характеристику регіону та його автохтонного населення;
- розглянути основні події що передували конфлікту;
- висвітлити перші спалахи міжетнічного насильства, проаналізувати їх витoki та вплив на подальші події;
- провести коротку характеристику основних подій обох воєн та загострень під час обох конфліктів низької інтенсивності;

- проаналізувати підсумки воєн, їх вплив на світову спільноту та на населення країн учасниць, дослідити відбитки цих подій в культурі країн.

Об'єктом дослідження Нагірно-Карабахський конфлікт.

Предметом дослідження є витоки, розвиток та наслідки нагірно-карабахського конфлікту.

Географічними межами є територія Нагірно-Карабахської автономної області у складі СРСР, територія Азербайджану, територія Вірменії.

Хронологічні межі становлять від VII століття до н.е до кінця 2023 року

Практичне значення. Результати даної наукової роботи можуть бути використані у науковій, викладацькій, освітній та дипломатичній сферах.

Методика включає застосування наступних методів: дослідження джерел і літератури, взяття інтерв'ю, дискурсивного аналізу, аналізу та синтезу, описового, порівняльного. Структура роботи визначена її метою та завданнями. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг роботи становить 82 сторінки, список використаних джерел і літератури налічує 68 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ НАГІРНО-КАРАБАХСЬКОГО КОНФЛІКТУ

1.1 Коротка характеристика регіону, його історичне значення

Нагірний Карабах, також відомий як Арцах це регіон в східній частині Вірменського нагір'я, який займає східні та південно-східні гірські та передгірські райони малого Кавказу, розташований на території сучасного Азербайджану. Разом з рівнинним Карабахом ця територія утворює історико-географічну область під назвою Карабах.[2] Клімат регіону гірський, з холодними зимами та теплими літом. Територія Карабаху була заселена ще з давніх часів і входила до складу різних держав та імперій, включаючи Урарту, Ахеменідську імперію та Вірменське царство. У 1923 році з населеної переважно вірменами частини Нагірного Карабаху була утворена Автономна область Нагірного Карабаху(скорочено АОНК), в 1936 році після прийняття нової союзної конституції ця територія була перейменована на Нагірно-Карабахську Автономну Область(скорочено НКАО)[1]. На момент утворення площа АОНК становила 4161 км². Походження назви регіону має різні версії, основною вважають таку, за якою назва "Карабах" походить з тюркського слова "кара" - чорний і перського "баг" – сад. Проте відповідно до іншого погляду, висловленої вірменським істориком Б. Улубабяном, назва Карабах походить не від кара бағ «чорний сад», а має тюрко-вірменське походження і утворена від *Lara Bak* — «Великий Багк»[1]. Вірмени також часто використовують свою історичну назву регіону, а саме назву провінції Великої Вірменії Арцах, який був у цьому регіоні в давнину[3]. Часто терміном Нагірний Карабах помилково називають Нагірно-Карабахську Республіку, хоча її географічні території лише частково збігаються з усім регіоном. Нагірний Карабах має значну культурну цінність як для Вірменії, так і Азербайджану,

завдяки своїй багатій історії, архітектурним пам'яткам, літературі, мистецтву та традиціям, проте через нестабільність регіону, неоднорідність населення та постійні зміни влади, приналежність до певної культури більшості пам'яток можна поставити під питання. Показовим в питанні приналежності культури є приклад з поетом Саятом-Нова, який вважається вірменським письменником, проте більшість його творів написані саме азербайджанською мовою. Загалом Нагірний Карабах є культурним осередком як вірменської, так і азербайджанської культури. Серед культурних пам'яток матеріальної культури виділяють безліч архітектурних пам'яток, стародавніх кладовищ та древніх церков, а серед нематеріальної виділяють унікальну музику регіону, ремесла, літературу та традиції та безліч інших.[1]

1.2 Етнічний склад Нагірного Карабаху та його політична приналежність впродовж історії

Автохтонним населенням регіону були різні племена, переважно неіндоєвропейського походження, згодом почалися перші міграції вірмен до річки Кури, приблизно у VII столітті до н.е. При цьому вірменізацію регіону пов'язують із входженням територій до півдня від Кури до складу Вірменії.[8]

У межах вірменської держави Велика Вірменія, північно-східний кордон якої проходив річкою Кура, територія сучасного Нагірного Карабаху перебувала до 390-х н. е. Після падіння Великої Вірменії територія Арцаху відійшла до васальної від Персії Кавказької Албанії[15]. У період тривалого перебування у складі Вірменії регіон був вірменізований. З цієї епохи в самому Нагірному Карабаху та біля нього процвітає вірменська культура[16].

За повідомленнями історичного джерела 700 року, населення давньвірменської провінції Арцах спілкувалося не просто по-вірменськи, а використовуючи власний діалект вірменської мови[17].

На початку IX століття під проводом Сахла Смбацяна, на території Нагірного Карабаху утворилося вірменське феодальне князівство Хачен[18]. У IX—XI століттях територія Нагірного Карабаху входить до складу відновленої Вірменської держави Багратидів[19].

У XV столітті Нагірний Карабах переходить під сюзеренітет туркоманських держав Кара-Коюнлу та Ак-Коюнлу, а потім до складу Сефевідської держави. Тут утворюється Карабахське беглербекство. У період Сефевідів вірменські правителі Нагірного Карабаху зберігали свою автономію.[20]

У 1747 році в Рівнинному Карабаху було створено Карабахське ханство, яке невдовзі встановило владу над Нагірним Карабахом.

В результаті міжусобиць між вірменськими меліками(місцевою елітою, феодалами), вперше за свою історію Нагірний Карабах опинився під владою тюркського правителя. Після цих подій, із середини XVIII століття, спостерігається масовий відтік вірменського населення з Нагірного Карабаху, і, навпаки, тюркські переселення до Карабаху.[21]

За даними переписів першої половини XIX століття, близько третини населення всієї території всього Карабаху складали вірмени, і близько двох третин азербайджанці[66].

В Нагірному Карабаху етнічний кордон практично відповідав фізико-географічному кордону Нагірного та Рівнинного Карабаху. При цьому в азербайджанонаселеному Рівнинному Карабаху було кілька вірменських, а в вірменонаселеному Нагірному Карабаху азербайджанських сіл. У Шуші, найбільшому місті Карабаху, були присутні як азербайджанські та вірменські квартали. У літні місяці через міграції азербайджанських кочівників етнічні кордони стиралися і в Нагірному Карабаху утворювалася широка смуга зі змішаним населенням. Після розпаду Російської імперії приналежність

Нагірного Карабаху залишалася під питанням, на цій території та за контроль над нею проходила Вірмено-Азербайджанська війна.

У 1918 році в Нагірному Карабаху проживало 165 тисяч вірмен що становило 71,4% та 59 тисяч мусульман, що становить 25,5%, з яких 20 тисяч жили в Шуші або її околицях[22]. Після Вірмено-Азербайджанської війни Вірменія та Азербайджан вступили до складу СРСР, де і була утворена АОНК.

Посилаючись на Всесоюзний перепис населення 1926 року, населення області становило 125,3 тисячі жителів, серед яких вірмени становили 89,14 %, за даними Великої радянської енциклопедії станом на 1925 рік частка вірмен в регіоні займала 94,4% населення АОНК. Поза НКАО залишилися населені переважно азербайджанцями частини Нагірного Карабаху, а також північна частина з переважно вірменським населенням[25].

За роки радянської влади відсоток азербайджанського населення АОНК, а згодом НКАО, зріс до 21,5%, а вірменського населення понизився до 76,9%. Вірменські автори пояснюють це цілеспрямованою політикою влади Азербайджанської РСР щодо зміни демографічної ситуації у регіоні на користь азербайджанців. Подібна зміна співвідношення азербайджанського та вірменського населення пояснювалася вищим природним приростом серед азербайджанців, міграцією азербайджанців з інших регіонів Азербайджанської РСР у НКАО та значним відтоком сільських вірмен до міст Закавказзя та інших частин СРСР[25].

1.3 Азербайджано-Вірменська війна(1917) та утворення Нагірно-Карабахської автономної області у складі Азербайджанської РСР

Після розпаду Російської імперії на Кавказі утворилося декілька держав, серед яких 28 травня 1918 року утворилися незалежні республіки Вірменія та Азербайджан. Карабах став ареною їхньої боротьби під час

вірмено-азербайджанської війни 1918-1920 років. Вірменську сторону у конфлікті представляв Народний Уряд Карабаху, пізніше відомий як Вірменська Національна Рада Карабаху.

У першій половині 1918 року, в той час, як багато районів зі змішаним вірмено-азербайджанським населенням вже поринули у міжнаціональну, майже громадянську війну, вірмени та азербайджанці Карабаху жили у відносному мирі та спокої. Хоч ними і номінально визнавалася влада Закавказького комісаріату та Закавказького сейму, Нагірний Карабах був фактично незалежним і керувався двонаціональною багатопартійною радою[3].

Крихкий мир порушився з приходом турків на допомогу Азербайджану, вони бажали встановити контроль над Карабахом та Зангезуром[22]. На початку серпня 1918 року на першому З'їзді вірмен Карабаха було обрано Народний уряд Карабаха, який відхилив вимогу Нурі-паши про визнання влади Азербайджану та допуску турецьких солдатів до Шуші. Другий з'їзд вірмен Карабах ще раз відхилив вимогу Нурі-паши, висловившись за збереження статус-кво до мирної конференції між закавказькими республіками за участю Центральних держав у Константинополі.

Тим часом взяття Баку дозволило Нурі-паши сконцентруватися на облозі міста Шуша. Для її взяття в Карабах було відправлено турецько-азербайджанські частини під проводом командувача Джавід-бея. На той час азербайджанська армія та мусульманське ополчення після двох тижнів боїв підкорило село Каракішлаг, перерізавши лінію зв'язку та постачання між вірменами Карабаха та Зангезура. Враховуючи долю вірмен Баку і дізнавшись про перехід 5 тисяч солдатів Армії ісламу через Аскеранський перевал, Третій З'їзд вірмен Карабаха підкорився вимогам Нурі-паші. 8 жовтня в Шушу увійшли частини Джавід-бея з представником Азербайджану Ісмаїл-ханом Зіятхановим[22].

Однак сільське населення Карабаху продовжувало відмовлятися підкорятися вимогам Нурі-паши та Азербайджанській владі, і останні так і не змогли встановити там повного контролю. Партизанські лідери звернулися за допомогою до генерала Андраніка, який до кінця жовтня сконцентрував свої сили біля сіл поблизу Герюсів. Отримавши гарантії підтримки від карабахських і зангезурських лідерів і почекавши ще 10 днів на прохання мера Шуші Герасима Мелік-Шахназаряна і голови варандинських партизан Сократ-бека Мелік-Шахназаряна, які намагалися домовитися з азербайджанськими лідерами, не чинити опір генералу Андраніку. Але це виявилось безрезультатним і генерал розпочав свій похід на Шушу, однак, ледве впоравшись із мусульманським ополченням Султан-бека Султанова, його було зупинено за наказом генерала Томсона.[23]

Після відходу турків у листопаді 1918 року в Карабаху утворилася тимчасова вірменська адміністрація в особі ради з мера Шуші та по одному представнику з карабахських районів Хачена, Варанди, Джарберда та Дизака.

Також відомо про повсюдне посередництво британської місії Азербайджанській стороні. Така рішуча підтримка британцями Азербайджану деморалізувала вірмен, але цього не було достатньо для відступу у своїх позиціях щодо Карабахського питання. 15 січня 1919 року британський генерал Томсон санкціонував призначення азербайджанським урядом на посаду генерал-губернатора Карабаху та Зангезура доктора Хосров-бека Султанова[21]. Вірменська громадськість була шокована подібним вибором генерал-губернатора. Хосров-бек влітку 1918 року підбурював азербайджанців Карабаху піти проти вірмен і був відомий своїми пантураністськими поглядами і мав славу друга турецьких ітіхадистських командувачів, він зіграв активну роль у взятті Баку. Вважається, що вірмени боялися і ненавиділи Султанова. Уряди Вірменії та Азербайджану незабаром обмінялися гнівними повідомленнями. Англійська місія де-юре намагалася вирішити Карабахське питання світом, але їхня очевидна прихильність Азербайджанській стороні

всіляко цьому перешкоджала. Вірмени перестали вірити британцям у більшості питань і всі переговори зайшли в глухий кут, ситуацію розжарювало призначення і рішення нового генерал-губернатора. Британська місія втратила будь-яку народну довіру, тому на всі їхні заклики до миру вірмени не відповідали і в основному просто ігнорували, те саме стосувалося і заяв англійців, у свідомість вірмен сформувалася думка, що вони залишені самі собі, тому жодних компромісів не буде.[24]

Якраз на початок V З'їзду з дозволу генерала Томсона в Карабах з Баку прибув неофіційний представник Вірменії в Карабаху Михайло Арзуманян для розслідування ситуації та інформування вірменського уряду. Шаттлворт сподівався, що Арзуманян переконає Національну раду визнати владу Азербайджану; також він вважав, що визнає Вірменія Карабах за Азербайджаном, конфлікт залагодиться. Коли виявилось, що Арзуманян також непохитний, Шаттлворт відправив його назад до Баку. Його замінив як офіційний представник Вірменії в Карабаху князь Овсеп Аргутян, відомий своєю компромісністю в карабахському питанні. Однак і він, незважаючи на надії Шаттлворта, який прибув 10 травня вразі в Карабах, обмежився закликом до вірмен Карабаха і Зангезура співпрацювати з британським командуванням. Після другої невдачі Шаттлворта Азербайджан наростив військову присутність у Карабаху. Майор Монк-Масон 2 червня скликав ватажків карабахських вірмен, вручивши їм радіограму від Шаттлворта з вимогою відмовитися від будь-якої політичної діяльності. Провідників не випускали з будівлі британської місії доти, доки вони не підписали радіограму. Наступного дня Султанов наказав азербайджанському гарнізону оточити вірменську частину міста і зажадав від Національної ради здати фортецю, яка утримувала вірменське ополчення. За відмовою 4 червня пішла загрозлива демонстрація озброєних азербайджанських солдатів. Почалася стрілянина. Вірменські барикади і навіть будівля британської місії опинилися під шквальним вогнем азербайджанців, проте Султанову не вдалося вибити вірменське ополчення зі своїх позицій.[21]

Вимушений припинити військові дії, Султанов вирішив скористатися допомогою свого брата Султан-бека Султанова, який очолював двотисячне курдо-азербайджанське ополчення. Вірменське ополчення показало свою нездатність протистояти силам генерал-губернатора, а доктор Султанов дав ясно зрозуміти, що альтернативою опору буде кровопролиття.

За погромами відбулися протести, які звинувачували в неефективній британській політиці[8].

На той час настрої ватажків карабахських вірмен ставав дедалі песимістичнішим. Усі представники вірмен у Шуші вже дійшли висновку, що продовження опору призведе до катастрофи. На наступних з'їздах вірмени вперше готові були слухати.

VI З'їзд вірмен Карабаха надіслав до Баку трьох делегатів з пропозицією про визнання азербайджанської влади за умови адміністративної та культурної автономії, а також зобов'язання не проводити кампанію проти Зангезура, не призначати мусульманського представника в Карабах і не намагатися роззброїти вірменське населення. Однак азербайджанський уряд висунув жорсткіші умови, які були відкинуті вірменською Радою[24].

На VII З'їзді вірмен Карабаха, знову виявився войовничий настрої. 14 серпня Султанов направив ультиматум З'їзду, повідомивши, що якщо протягом 48 годин не буде ухвалено проєкт азербайджанського уряду, Азербайджан застосує силу. Того ж дня повернувся делегат вірменської Національної ради Карабаха з Баку, який раніше був направлений для переговорів з вірменським представником у Баку Тиграном Бекзадяном, зі звісткою, що допомоги ззовні не буде і Карабах може розраховувати тільки на свої сили. Втративши будь-яку надію, З'їзд 15 серпня уповноважив 15 своїх членів підписати договір із Султановим. 22 серпня, після тижня переговорів, було підписано договір про визнання вірменами Дізака, Варанди, Хачена та Джраберда за Азербайджаном нагірної частини Карабаху до рішення Версальської конференції. Це було

національною перемогою Азербайджану та особистою перемогою Хосров-бека, які підкорили вірмен Карабаха, а тимчасове визнання азербайджанської юрисдикції було великим кроком на шляху остаточного входження до складу Азербайджану.

Після встановлення Радянської влади в Азербайджані та Вірменії більшовики взяли на себе вирішення територіальних суперечок.

У підсумку, у питанні Карабаха, Нахічевані та Зангезура Москва досягла консенсусу — Зангезур був відданий Вірменії як бар'єр між Нахічеванем, переданому Азербайджану, і Карабахом, частина якого була виведена з-під прямої влади Баку, перейшовши під номінальне азербайджанське республіканське, але фактично вірменське партійне управління. Втрата Зангезура була болісною для Азербайджану, але йому довелося швидко з нею змиритися. Нахічеванський та Карабахський процеси були проведені одночасно, компенсуючи один одного. Азербайджан здобув номінальний суверенітет над Карабахом та Нахічеванем, втративши при цьому фактичну владу над західним Карабахом. Вірменія втратила номінальний контроль над обома територіями, отримавши, однак, особливі культурні права та велику політичну владу над вірменами Азербайджану без забезпечення такими ж правами азербайджанців у самій Вірменії, що озлобило азербайджанців у Вірменії та Азербайджані. АОНК було проголошено «сяючим прикладом національної політики ленінізму». Вирішення територіальних суперечок показало верховенство Москви та Комуністичної партії. Ні Азербайджан, ні Вірменія були захищені від територіальних регулювання чи втручання у внутрішні справи, попри гарантії республіканського суверенітету. Напруженість, як і територіальні суперечки залишилися[22].

1.4 Передумови загострення конфлікту в кінці 1980-х років, утворення та діяльність Карабахського руху

До середини 1980-х років вимоги зміни статусу НКАО зі сторони місцевих жителів майже не висвітлювалися та не мали широкого розголосу, а будь-які дії в цьому напрямку жорстоко та негайно придушувалися владою. Проте з початком перебудови та політики гласності та демократизації започаткованої М. Горбачовим посприяли послабленню політичних обмежень, це призвело до широкого розголосу позиції більшої частини міського населення НКАО, яке становили карабахські вірмени та перших політичних дій що до зміни статусу Автономного округу[26].

Конфлікт почав активно розгорятися в 1985-1986 роках, а на початку 1987 року місцевими активістами було написано листа, на ім'я М.С. Горбачова з вимогою передати НКАО з підпорядкування Баку в підпорядкування Єревану[27].

В 1987 та на початку 1988 в регіоні різко посилювалося невдоволення карабахських вірмен своїм соціально-економічним положенням. Керівництво Аз.РСР звинувачували у штучному уповільненні економічного росту регіону та сприяння його економічному відставанню від інших областей Азербайджану. Окрім економічних претензій також висувалися звинувачення у шовінізмі та активному втручанню і негласним заборонам розвитку прав, ідентичності та культури вірменської меншості в Азербайджані, створенню штучних перешкод культурним і суспільним зв'язкам між Нагорним Карабахом і Вірменією. Під час мітингів у Єревані присвяченим екологічним проблемам у 1987 році почали лунаати одні з перших закликів до радянської верхівки з вимогою передати НКАО Вірменській РСР. Ці лозунги та закликання мали масовий характер[28].

В якості конкретних претензій виступали: нерівномірний розподіл коштів, боцімто Азербайджанська РСР в першу чергу виділяла кошти селам з переважно азербайджанським населенням; недостатня кількість книжкових видань вірменською мовою та те що в регіоні не було вірменомовного телебачення, у вірменомовних школах не викладалася історія Вірменії та те що всі призначення на професійні посади спершу мали бути узгоджені з Баку.[26]

У відповідь на ці звинувачення Азербайджанська РСР відповіла що немає об'єктивного підґрунтя для звинувачення Азербайджану в цілеспрямованій дискримінації вірмен: в регіоні функціонували вірменські школи та театри. На звинувачення о недостатній кількості книжок, виданих вірменською мовою, азербайджанці апелюють до того, що така-ж сама ситуація була і з книжками азербайджанською мовою, і що вони не мають жодного стосунку до цього, через те, що ця політика впроваджувалася напряду Москвою у контексті загальної русифікації республік. Колосальні вливання коштів у азербайджанонаселені села були пояснені тим що вони набагато бідніші у порівнянні з вірменомовними містами НКАО. НКАО мала економічні показники вище середніх по Азербайджану: за 1970-1986 роки показники вироблення промислової продукції по Азербайджану вирости в 3 рази, в той час, як в Нагорному Карабаху у 3,3 рази; в той самий час капіталовкладення в НКАО стали у 3,1 рази більше, тоді як в цілому по Азербайджану лише у 2,5 рази, а доступність житлової площі була майже на 1/3 більше ніж в середньому по Азербайджану. Що ж стосується суворого кадрового контролю зі сторони Баку, то це пояснювалося загальною авторитарною системою керівництва СРСР[28].

У 1987 році групою вірменських активістів було утворено «Комітет Карабах».. До цього руху приєдналися представники патріотично налаштованої інтелігенції. В той самий час у Гадруті, тодішньому районному центрі на півдні НКАО, у 1986 виникає об'єднання активістів, яке здебільшого ґрунтувалася на місцевих красзнавцях, основними з яких були Еміль Абрамян, Артур Мкртчян

та Манвел Саркісян. Це об'єднання активно надсилало листи до ЦК КПРС з вимогами транслювати вірменське телебачення в регіоні та ввести до шкільної програми вивчення вірменської історії. Чутки про ці листи почали підштовхувати вірменське населення НКАО до більш активних дій та сприяли формуванню чітких позицій що до Карабаху. Відчуваючи підтримку від політичної активізації місцевого населення вже у червні 1987 року, група надсилає, на ім'я Горбачова колективного листа з вимогою передати Нагірний Карабах Вірменії[21].

З вірменської сторони часто можна почути тези про те що протягом усього радянського періоду в історії Карабаху, вірмени НКАО зазнавали жорсткої дискримінації, та те що влада Азербайджанської РСР працювала над придушенням вірменської культури та самобутності в Нагірному Карабаху, чинила тиск на вірмен, щоб вони залишили регіон, і заохочували азербайджанців з інших частин радянського Азербайджану селитися в ньому, хоча вірмени залишалися більшістю навіть після розпаду СРСР. Про це свідчить радянський перепис 1979 року, за ним 160 841 азербайджанців проживали у Вірменії, а 352 410 вірмен проживали в Азербайджані за межами Нагірного Карабаху. Вже за десять років, радянський перепис 1989 року показав скорочення чисельності цих меншин до 84 860 азербайджанців у Вірменії і 245 045 вірмен в Азербайджані за межами Нагірного Карабаху. Також вірмени приписують Азербайджанському керівництву переслідування вірмен Нагірного Карабаху за те, що вони обирали для навчання Вірменські вищі навчальні заклади, а не Азербайджанські, або за підтримку ереванського футбольного клубу «Арарат» замість бакинського «Нефтчі». Фінал Вищої ліги СРСР 1973 року, в якому ереванський «Арарат» переміг київське «Динамо», не транслювався в Азербайджанській РСР, а вірмен Нагірного Карабаху, які слухали матч по радіо, було заарештовано та допитано КДБ. З Азербайджанської сторони шириться думка про те що відношення Азербайджанської РСР до НКАО було вкрай люб'язним і підтримуючим

місцеве населення і інститути що створило виняткові можливості для соціально-політичного та економічного розвитку регіону. А сам конфлікт спровоковано більш заможними вірменами-містянами, а також активно підтримувався і підпитувався вірменським лобі та іншими зацікавленими сторонами в Кремлі, цим вони пояснюють як і особливу реакцію ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР на економічний стан та досягнення НКАО станом на березень 1988 року так і ввід військ в Баку під час подій кривавого січня.

Суспільно-політична ситуація в Азербайджані відрзнялася від Вірменії. За оцінками Тома де Ваала, видатного британського спеціаліста по Кавказу, до 1988 року Азербайджан залишався однією з найбільш консервативних республік СРСР, де придушувалося будь-яке політичне інакомислення[6]. З цією думкою погоджувався азербайджанський активіст Зардушт Алі-Заде, активний учасник національно-демократичного руху 1980-1990 років. У 2014 році він писав що Азербайджанці до 1988 року в абсолютній своїй масі були повністю вірні СРСР та «соціалістичному строю», Москві. Хоча загнивання вже тоді активно йшло, корупція повністю інституціоналізувалася, тіньова економіка зрощувалася з держапаратом, проте населення в силу своєї природної пластичності пристосовувалося до таких умов і органічно було далеким від протестів та інакодумства. Формування правлячої верхівки останні двадцять років йшло під ретельним контролем Гейдара Алієва, повновладного «господаря» цього куточку СРСР. Посади секретарів партійних комітетів та голів виконкомів, міністрів, заступників міністрів, начальників главків і нижче, як правило, продавалися за хабарі. Крім хабарництва, роль грав і такий фактор, як кумівство та місництво. За тринадцять років прямого керівництва республікою Гейдар Алієв зумів розмістити безліч своїх родичів і земляків на найважливіші посади як в органах держуправління, так і у сферах економіки, культури та освіти. Ідеологічний чинник при цьому ролі не грав, вірніше, грав роль не фактор формальної вірності комуністичній ідеології, а фактор вірності ідеології Г. Алієва та згоди з чинними порядками[7]. Так формувався основний

кістяк партійно-господарської еліти. Це допомогло місцевому партійному керівництву, на відміну від сусідньої Вірменії, утримати політичну владу до 1992 року у боротьбі з різномірним національно-демократичним рухом, що зароджувався. Щодо Вірменії, то тут більшість партійних функціонерів виявила готовність співпрацювати з національним рухом, що й зумовило легку зміну влади.

У масовій свідомості вірменського суспільства боротьба за права карабахських вірмен ототожнювалася з боротьбою за інтереси всієї Вірменії, боротьба за приєднання НКАО інтерпретувалася як боротьба за «возз'єднання» вірменських етнічних земель та відновлення історичної справедливості. На відміну від Грузії або прибалтійських республік, вірменський етнонаціональний рух, що формувався наприкінці 1980-х років, не пов'язував на пряму боротьби за зміну статусу НКАО, приєднання її до Вірменії з протистоянням з СРСР, комуністичним режимом чи російським імперіалізмом.

Винятком були організації вірменських дисидентів-антикомуністів, які мали багатий досвід протистояння радянській системі[26].

Керівництво Азербайджанської РСР та Комуністичної партії Азербайджану, зі свого боку, намагалося врегулювати ситуацію, задіявши звичні командно-бюрократичні важелі, які у новій ситуації виявилися неефективними.

Радянське державне та партійне керівництво, яке не бажало створювати прецедент перегляду існуючого національно-територіального устрою, інтерпретувало вимоги вірменів карабахців та громадськості Вірменії як прояви націоналізму, що суперечать «інтересам трудящих Азербайджанської та Вірменської РСР. З погляду радянського керівництва в Москві, масові виступи, загальні страйки та політичні вимоги, що висувалися у Вірменії, становили набагато більшу загрозу, ніж погроми у Сумгаїті. Протести в масштабі союзної республіки були «тиском на державну владу», з яким миритися було не можна. На відміну від Азербайджану, де місцеве партійне керівництво спочатку

тримало ситуацію під контролем (за винятком НКАО), у Вірменії комуністична партія швидко втрачала свою владу в ході загальнонаціональної кампанії громадянської непокори і до кінця 1988 повністю втратила авторитет. У цих обставинах керівництво СРСР застосовувало різну тактику: обіцянки економічної допомоги, пропаганда та залякування, надання політичного тиску за допомогою інших союзних республік, запровадження прямого управління та застосування репресивних заходів: арешти керівників національних рухів, запровадження режиму надзвичайного стану та, нарешті, військові операції проти незаконних воєнізованих формувань та депортація цілих громад.[29]

Аналізуючи ставлення до карабахського руху за межами Вірменії та Азербайджану, деякі відмічають що він мав підтримку реформістські налаштованої інтелігенції Москви та інших великих російських міст, що вітала його миролюбний і демократичний характер, тоді як реакція Заходу на прагнення карабахських вірмен до самовизначення була в кращому разі обережною, оскільки і уряди, і громадськість на Заході сприймали Нагірно-Карабахську кризу не більше ніж ускладнення, яке перешкоджає горбачовській програмі реформ.

Застосувавши на практиці дух нової горбачовської терпимості, Політбюро оголосило лідерам азербайджанської компартії, що вони мають діяти виключно "партійними методами" – переконанням, а не силою – щоб погасити конфлікт. Горбачов також ухвалив рішення, що ні місцевим карабахським вірменам, ні азербайджанським республіканським силам безпеки не можна довірити відновлення порядку в регіоні і направив із сусідньої Грузії в Карабах батальйон мотопіхоти 160 полку внутрішніх військ МВС СРСР. Згодом виявилось, що контингенту внутрішніх військ МВС довелося пробути там майже чотири роки[6]

Протягом літа — осені 1987 року наростав конфлікт між жителями вірменського села Чардахли та першим секретарем Шамхорського райкому

через звільнення директора радгоспу — вірменина. 18 жовтня в єреванському парку імені Пушкіна відбулася акція протесту, присвячена цим подіям, організована Ігорем Мурадяном, в якій брало участь близько 250 осіб. 1 грудня кілька десятків протестувальників було побито та затримано міліцією, у зв'язку з чим постраждалі звернулися до Генеральної прокуратури СРСР[29][6].

У 1987 році силами Карабахського руху в Нагірному Карабаху та Вірменії було проведено масовий збір підписів серед громадян під вимогою про передачу НКАО до складу Вірменської РСР, серед організаторів цей збір мав назву «референдуму». 1 грудня делегацією карабахських вірмен було передано підписи, листи та вимоги до приймальної ЦК КПРС у Москві. За ствердженнями від різних джерел, під зверненням до радянської влади було зібрано від 75 до 80 тисяч підписів. У січні 1988 року до Москви за сприянням письменника Зорія Балаяна та за активною участю Ігоря Мурадяна вирушила нова делегація карабахських вірмен, яка привезла з собою не лише нові звернення карабахців, а й 84 документи, що стосуються історії, етнографії, економіки та культури Нагірного Карабаху за результатом яких легко віднести цей регіон до Вірменії. Ще одна делегація з Карабаху на початку лютого 1988 знову зустрічалася в Москві з міністром закордонних справ СРСР А. А. Громико[30]. За ствердженням дослідників в той самий час Карабахом розповсюджувалися листівки з закликами підтримати «історичне возз'єднання» регіону з батьківщиною в лиці Вірменії, та проводити збори підписів серед колгоспів, радгоспах області загальних партійних, профспілкових та комсомольських зборів та на провідних підприємствах.

13 лютого 1988 року Карабахським рухом, сумісно з Ігорем Мурадяном, було організовано масовий мітинг, метою якого стала «вимога про возз'єднання НКАО з Вірменією». Зібравшись на площі, кілька сотень людей вимагали возз'єднання Нагірного Карабаху з Вірменією. Натовп мітингувальників оточив подвійне чи потрійне кільце міліції, але міліціонери були місцевими вірменами. Заздалегідь попереджені про майбутній мітинг вони не втручалися. Наступного

дня поетеса Сільва Капутікян виступила на підтримку карабахських вірмен на засіданні Спільноти письменників Вірменії - однієї з найвпливовіших громадських організацій республіки. З 16 лютого по 2 березня мітинг на центральній площі Степанакерту практично не вщухав. Серед натовпу лунало гасло вірменською мовою: "Міацум" - "Єднання". Це слово фактично стало символом карабахської політичної кампанії вірмен.[31]

20 лютого в Степанакерті на позачерговій сесії Ради народних депутатів Нагірно-Карабахської автономної області було ухвалено рішення «Про клопотання перед Верховною Радою Азербайджанської РСР та Вірменської РСР про передачу НКАО зі складу Азербайджанської РСР до складу Вірменської РСР». Цього ж дня у Єревані пройшов перший мітинг на підтримку клопотання.

Тим часом у Вірменії розростався рух підтримки вірменського населення НКАО. У Єревані було утворено Організаційний комітет возз'єднання «Карабах», лідери якого закликали посилити тиск на державні органи з метою домогтися передачі НКАО Вірменії. Саме комітет «Карабах» згодом став неофіційним виразником суспільних настроїв у республіці і до кінця року майже повністю затьмарив собою комуністичну партію. Проте, мітинги в Єревані та інших містах Вірменії, що розпочалися в лютому 1988 р., проходили під портретами Леніна та Горбачова, з гаслами «Ленін – партія – Горбачов», «За перебудову, демократизацію, гласність».[31] Така тактика була запропонована Ігорем Мурадяном аби захиститися від звинувачень у розхитуванні положення в країні та сепаратизму. Виступаючи апелювали до ленінських принципів національної політики – права націй на самовизначення. 20 лютого, незадовго до відкриття у Степанакерті сесії обласної ради, на площі зібрався тридцятитисячний натовп. З кожним днем кількість учасників мітингу зростала. З 25 на 26 лютого в єреванському мітингу брало участь вже до 1 млн людей, що продемонструвало наявність консенсусу в вірменському суспільстві щодо майбутнього Нагірного Карабаху.

26 лютого генеральний секретар ЦК КПРС Горбачов прийняв у Кремлі Зорія Балаяна та Сільву Капутікян. Горбачов охарактеризував те, що відбувається навколо Карабаху, як удар у спину СРСР. Насилу його уряду доводиться стримувати азербайджанців, а головне — створюється небезпечний прецедент. Він висловив побоювання що в країні й так було кілька десятків потенційних осередків протистояння на етнічному підґрунті, і приклад Карабаху може підштовхнути на нерозсудливі дії тих, хто поки що не ризикує вдаватися до насильницьких засобів. Горбачов відкинув ідею передачі Нагірного Карабаху Вірменії, але пообіцяв провести у регіоні реформи у сфері культури та економіки. Зі свого боку, Балаян та Капутікян погодилися звернутися до людей на Театральній площі із закликом призупинити демонстрації на місяць[6].

Події лютого 1988 року в Нагірному Карабаху пролунали як грім серед ясного неба. Проте першу фазу вірменської кампанії було заздалегідь ретельно сплановано. Багато азербайджанців, яких вірменське повстання застало зненацька, були впевнені, що дії бунтівників отримали офіційну підтримку з Москви. Це не так, хоча карабахський рух справді користувався підтримкою прихильників-вірменів із радянського істеблішменту[7].

Підпільний рух за поєднання з Вірменією існував у Карабаху протягом десятиліть, але з настанням горбачовських перебудов і гласності вони знову активізували свої зусилля.

Саме ця кампанія вірмен мала дуже важливу відмінність: якщо попередні кампанії прямували з Нагірного Карабаху, то ініціаторами цього руху стали вихідці з Карабаху, які проживали за межами автономної області. У повоєнні роки багато вірменів - уродженців Карабаху осіли в Москві, Єревані і Ташкенті, і тепер взаємні зв'язки дозволили створити широку неформальну мережу, що дозволяла координувати спільні дії по всьому Радянському Союзу.

Вони задумали кампанію з дискредитації азербайджанського патріарха Гейдара Алієва, який, як їм здавалося, міг стати головним противником ідеї відділення Карабаху та заблокувати весь процес. Колишній перший секретар ЦК компартії Азербайджану Алієв з 1982 року був членом Політбюро. Однією з найсміливіших ідей руху було заведення кримінальної справи проти Алієва за статтею 67 Кримінального Кодексу Азербайджану: "приниження національної гідності". Справа була програна, але, ймовірно, зіграла якусь, хай і невелику, роль у вигнанні Алієва з Політбюро. Влітку 1987 року Алієва відсторонили від роботи нібито за станом здоров'я, і в жовтні того ж року його офіційно вивели зі складу Політбюро. Їм вдалося зробити найголовніше – усунути Алієва до початку карабахського руху.[6]

Тим часом атмосфера в самому Нагірному Карабаху була аж ніяк не мирною. Державні та правоохоронні органи Азербайджану виявилися не готовими до подій у НКАО та Вірменії, які спровокували, своєю чергою, масові виступи в Азербайджані, які створили умови для неконтрольованої поведінки натовпу. На подальшому розвитку подій багато в чому позначилася взаємодія основних соціально-активних груп населення республіки між собою[29].

1.5 Погроми, депортації, перші зіткнення та початок партизанської війни

З найперших днів вже почалося повільне сповзання до збройного конфлікту. Вже почали циркулювати та підігрівати пристрасті в обох етнічних громадах перші чутки про акти насильства.

Раптовий вибух протестів в населеному переважно вірменами Степанакерті, яким би мирним він не був за своїми зовнішніми проявами, не міг не викликати опору азербайджанської громади. Письменник Сабір Рустамханлі згадує, що він був серед небагатьох представників азербайджанської інтелігенції, які вирушили до Нагірного Карабаху для налагодження діалогу.

Однак вже було пізно: "У Шушинському районі всі були на ногах, всі збиралися спуститися вниз [до Степанакерту], і кровопролиття було б не уникнути. Те саме і в [населеному азербайджанцями] Агдамі. Ми хотіли це запобігти і вели пропагандистську роботу, казали, що ми маємо бути готові дати відсіч, якщо вірмени продовжуватимуть свої дії. Ми організували оборону Шуші. Була ніч. Стрілянина не почалась. Вірмени хотіли отруїти воду. Ми виставили дозори. Ми були у районному комітеті партії. Я працював головним редактором [азербайджанського] видавництва, і ми друкували їхні книги вірменською [мовою]. Усі письменники бували у мене. Оганджян був Гурген Габріелян, дитячий письменник і поет, який називав мене братом. А зараз, стоячи на площі, вони поводитися так, ніби незнайомі зі мною. Атмосфера сильно змінилася"[6].

Впевнитися в правдивості більшості випадків насильства ніколи не стане можливим, влада жорстко проводила політику приховування будь-яких інцидентів. Як приклад можна привести вкрай жахливий і не до кінця прояснений випадок, що стався зі студентками педагогічного інституту у Степанакерті. Тривав другий тиждень карабахських протестів, коли історика Аріфа Юнусова та його колегу, які вже збирали інформацію про події, попросили приїхати до республіканської лікарні в Баку.

Імовірно, було зґвалтовано двох азербайджанських дівчат зі Степанакерта. Головний лікар не дозволив вченим зустрітися з дівчатами. Проте медсестри розповіли, що "постраждалі надійшли з педінституту Степанакерта. Там була чи то бійка, чи то напад на гуртожиток. Дівчат зґвалтували. Вони були у тяжкому стані".[6]

21 лютого азербайджанські радіо та телебачення повідомили про те, що хвилювання у НКАО організовані екстремістськими угрупованнями.

Через два дні після того, як обласна Рада НКАО прийняла рішення про відокремлення Нагірного Карабаху, гнівні акції протесту відбулися в Агдамі.

22 лютого розпалений натовп молоді вийшов з міста і попрямував до Степанакерта. Вони дійшли до вірменського села Аскеран, де їх зустріли кордони міліції та група місцевих мешканців-вірмен. Деякі з них були озброєні мисливськими рушницями. Почалося зіткнення, серед учасників якого з обох боків були поранені. Загибло двоє азербайджанців. Одного з них, двадцятитрирічного Алі Хаджієва, ймовірно, було вбито місцевим міліціонером. Іншого, шістнадцятирічного Бахтіяра Гулієва, було вбито пострілом з мисливської рушниці вірменським ополченцем. Якщо це справді так, то Гулієв став першою жертвою міжетнічного насильства у вірмено-азербайджанському конфлікті[11 ст. 148].

Чутки про загибель двох молодих людей розлютила Агдам. Розлючений натовп, озброївшись самострілами, кийками та камінням на кількох вантажівках, вирушив на Степанакерт. Місцева мешканка, голова одного з колгоспів Хураман Абасова піднялася на дах машини і, зірвавши з голови хустку, кинула її перед натовпом. За азербайджанськими звичаями, після цього чоловіки мають зупинитися. Цей заклик до миру зупинив натовп, згодом, під час мітингу, Абасовій вдалося переконати співгромадян не йти на Степанакерт. Її втручання запобігло значно серйознішому кровопролиттю[10].

Взимку 1987-1988 років до Азербайджану почали прибувати перші біженці-азербайджанці з Кафанського та Мегринського районів Вірменської РСР. За азербайджанськими джерелами, перші групи біженців почали прибувати вже у січні 1988 року, а до 18 лютого їх кількість перевищила за 4 тисячі. Перша хвиля біженців з Вірменії досягла Баку наприкінці січня, причому більшість прибулих було розміщено в районі Сумгаїту. Протягом лютого до Баку дісталися ще дві хвилі біженців. Існують свідчення двох людей, які стверджують, що бачили в Баку азербайджанських біженців із Вірменії ще у листопаді 1987 року та січні 1988 року. Водночас Арамаїс Бабаян, другий секретар Кафанського комітету КП Вірменії, говорив, що «не може пригадати жодного випадку, щоби азербайджанці залишали територію району до лютого».

Арамаїс Бабаян підтвердив, що в одну з ночей у лютому 1988 року «дві тисячі азербайджанців» дійсно залишили Кафанський район, «але вважає, що причиною цього масового результату стали чутки та „провокації“»[32].

25 лютого в Єреван було введено кілька тисяч військовослужбовців внутрішніх військ, які перекрили рух рядом вулиць у центральній частині міста, а також блокували площу перед Оперним театром і прилеглий парк, щоб зупинити багатотисячні мітинги. Цими ж днями до міста Капану Вірменської РСР — одного з районів компактного проживання азербайджанців — прибули уповноважені представники штабу Закавказького військового округу, КДБ та МВС СРСР, партійних органів для перевірки повідомлень про можливі міжнаціональні зіткнення. Повідомлення не отримали підтвердження, проте близько 200 місцевих жителів-азербайджанців раптово в ніч із 26 на 27 лютого залишили Капан і вирушили до Баку одним потягом, нібито піддавшись на вмовляння родичів. Про жертв нічого не повідомлялося, але у багатьох біженців були сліди від побоїв. У такій розжареній атмосфері багато азербайджанців почали вважати, що в вірменському кварталі столиці, який у народі називали Арменікенд, засіла "п'ята колона". Одному з високопоставлених московських чиновників, відправлених на той час до Баку, навели один з прикладів наростаючої етнічної ненависті: вирваний з учнівського зошита листок у клітку, який підкинули до поштової скриньки однієї з вірменських квартир. На ньому червоним олівцем було написано російською: "ПОГОСЯНЧИКИ, ГЕТЬ З БАКУ ПОКИ ЖИВИ"[6].

Увечері 27 лютого в телевізійному інтерв'ю заступника генерального прокурора СРСР О. Ф. Катусєва прозвучали слова про те, що в зіткненні поблизу Аскерана, загинули двоє азербайджанців. Це повідомлення стало однією з причин, які спровокували вірменський погром у Сумгаїті 27—29 лютого. За офіційними даними Генпрокуратури СРСР, під час Сумгаїтського погрому загинуло 26 вірмен та 6 азербайджанців. Проте згідно з вірменськими джерелами, кількість жертв серед вірменського населення була набагато

більшою за офіційні дані. Існують вірменська версія подій, яке стверджує що розгулу насильства в Сумгаїті сприяла свідомо бездіяльність місцевих правоохоронних органів та центрального державного та партійного керівництва СРСР або нездатність вчасно втрутитися у розвиток подій[29].

Шведський дослідник Закавказзя Сванте Корнелл пише - «Після Сумгаїту стало ясно, що шляху назад вже немає, тим більше, що радянська влада виявляла крайню нерішучість і коливання. Для вірмен Сумгаїт став нагадуванням про різанину в роки Першої світової війни, а азербайджанці у їхній свідомості ототожнювалися з оттоманськими військами. І до Сумгаїтських подій вірмени виганяли азербайджанців з Вірменії, але тепер вони почали виганяти їх систематично та цілеспрямовано, у тому числі й з районів Арарату та Зангезура, де азербайджанці жили компактними групами»[32].

Прибувши до Азербайджану, біженці розповідали про ймовірне насильство, пережите ними в Кафані. Одночасно у Сумгаїті під виглядом «біженців з Кафану» могли діяти і провокатори. Зардушт Алі-Заде відвідав Сумгаїт через десять днів після погрому, зустрічався з робітниками місцевого алюмінієвого заводу. За його словами, робітники говорили «про дивних, нетутешнього вигляду молодих чоловіків, які заводили натовп».

За свідченнями Фуада Мусаєва який обіймав у лютому 1988 року посаду першого секретаря Бакинського міськкому КП Азербайджану: У лютому знаходячись у відпустці в Кисловодську Джахангір Муслімзаде, перший секретар Сумгаїтського міськкому КПА, і я отримали з Баку повідомлення про необхідність повернутися через напружену ситуацію. Муслімзаде залишився, а я вилетів до Баку 20 лютого та скликав нараду керівництва. Повернувшись я побачив, наскільки напружені обставини у місті. Хтось явно провокував людей, пропаганда працювала на повну силу» Того ж вечора під моїм натиском міський комітет партії ухвалив рішення про обмеження в'їзду до Баку. Було сформовано групи дружинників, які патрулювали вулиці, уважно стежачи за ситуацією у

вірменському кварталі Автобуси з біженцями організував Зохраб Мамедов. Щоб уникнути погрому, було наказано перекрити дороги до міста, і відіслати автобуси з біженцями до Сумгаїту»[29].

У Баку своєчасні дії міської влади допомогли відстрочити принаймні дві спроби погромів, яких пізніше не вдалося уникнути, тим не менш, Мусаєв лише переніс місце вибуху з Баку до Сумгаїту. Серед вірмен існує думка що погроми були спровоковані КДБ чи самим урядом Азербайджану. Серед учасників мітингу з'явилися і так звані «кафанські мученики», які «підтверджували» факти звірств та тисяч азербайджанських біженців з Вірменії. Вірмени звинувачувалися в тому, що вони живуть у Сумгаїті краще за багатьох азербайджанців, мають упорядковані квартири та будинки, займаються лише інтелектуальною працею. Прозвучали заклики «Смерть вірменам!»[11, ст.150]

Наступного дня в неділю 28 лютого розлючений натовп запрудив усю центральну площу Сумгаїта.

Через пару хвилин мітингуючи розбіглися по місту організованими групами по 5, 10 і більше людей. Прості мешканці були налякані. Жахи, пережиті вірменами-жителями цих кварталів, ретельно задокументовані. Сповнені бандами вулиці Сумгаїта тонули в жахливих звірствах. Декілька їхніх жертв були так спотворені ударами сокир, що їхні тіла потім неможливо було впізнати. Жінок роздягали догола і підпалювали. Деяких багаторазово гвалтували.[6]

Більшість погромників не були серйозно озброєні і покладалися на грубу силу і численність своїх рядів. Деякі вірмени чинили опір, чим пояснюються, шість убитих азербайджанців. Багато погромників, втім, мали при собі – винесені із заводів заточені шматки арматури та обрізки труб, заготовлені заздалегідь. Це лише одна з деталей, що дозволяє припустити, що вибух насильства був, можливо, заздалегідь спланований принаймні в загальних рисах. Ті, що залишилися живими, згадують і інші деталі: наприклад,

погромники намагалися не розбивати телевізори, вони також не чіпали дітей.[29]

Дехто з азербайджанців намагався самостійно організувати допомогу своїм вірменським сусідам. Місцеві комсомольці збиралися невеликими групами та проводжали вірменські сім'ї у безпечне місце Палац культури на центральній площі. Якась жінка, на прізвище Ісмаїлова стала на короткий час героїнею радянської через те що вона надала притулок у своїй квартирі кільком вірменським сім'ям[11, ст.188-189].

У другій половині дня 29 лютого відбулося засідання Політбюро ЦК КПРС. За настійним проханням міністра оборони Д. Т. Язова було прийнято рішення встановити в Сумгаїті комендантську годину. Язов також пропонував «ввести хоча б один парашутно-десантний батальйон» у Сумгаїт – а також «батальйон міліції в Степанакерт». Після чого Міністерство оборони СРСР перекинуло літаками 3 тисячі військовослужбовців ВР МВС СРСР.

29 лютого до Сумгаїту, для забезпечення порядку, відповідно до прийнятого рішення, до міста було перекинуто морських піхотинців зі складу Каспійської флотилії та десантників. Було оголошено про введення комендантської години з 23:00. Після цього Міністерство оборони СРСР перекинуло літаками 3 тисячі військовослужбовців ВВ МВС СРСР. Військові отримали наказ зберігати нейтралітет та утриматися від застосування зброї. Цим пояснювалося, що часто у відповідь на заклики про допомогу радянські військові відповідали, що їм наказано не втручатися. Тим часом погромники почали нападати і на армійські підрозділи, внаслідок чого отримали травми та поранено 140 військовослужбовців. Лише надвечір армія приступила до рішучих дій, і погром було придушено.

За різними версіями, КДБ організував погроми, щоб "налякати вірмен" і змусити їх згорнути кампанію політичного протесту. За іншою версією, це було зроблено для того, щоб посіяти насіння міжетнічної ворожнечі та дозволити

Москві зміцнити свій владний вплив у Вірменії та Азербайджані. Згідно з третьою версією, КДБ спланував різанину в Сумгаїті, щоб дискредитувати Горбачова та його перебудову.[6]

Можна вважати, що Сумгаїтські погроми запустили реакцію розпаду "радянської" ідентичності. Безперечно, вони стали катастрофою для вірмен. Було вбито від 26 до 29 сумгаїтських вірмен, сотні було поранено. Майже все чотирнадцяти тисячне вірменське населення Сумгаїта виїхало з міста. За межами Сумгаїта звістка про насильство вразила 350-тисячне вірменське населення Азербайджану, і тисячі вірмен почали залишати республіку.

На початку 1988 року московське керівництво вже було стурбоване масштабом кризи у Вірменії та Азербайджані. У травні 1988 року провалилася остання серйозна спроба досягти компромісу між Вірменією та Азербайджаном. Виникла пропозиція залишити Нагірний Карабах у складі Азербайджану, але підвищити його статус та оголосити автономною республікою. Таким чином область отримала б нові привілеї – зокрема, місцевий парламент, власну конституцію та свій уряд. Однак в останній момент пропозиція була відкинута.

Вірменія 1988 року стала місцем народження першого масового опозиційного руху у горбачовському Радянському Союзі.

15 червня Верховна Рада Вірменії прийняла резолюцію, яка формально схвалила ідею приєднання Нагірного Карабаху до Вірменії.

18 липня в Москві було скликане засідання Президії Верховної Ради СРСР, щоб винести остаточне рішення щодо цього питання. Атмосфера загострилася до краю після того, як розлючений Горбачов вступив у суперечку з вірменськими делегатами. У результаті сесія ухвалила рішення про те, що Нагірний Карабах залишається у складі Азербайджану[32].

Восени 1988 року вірмени пішли проти азербайджанської меншини у Вірменії та вигнали її. Є неправильна думка, начебто азербайджанське населення Вірменії не постраждало у конфлікті. Багато хто дійсно виїхав мирно, і в Єревані майже чи зовсім не було міжнаціональних сутичок, проте в Єревані було дуже мало азербайджанців, і силам безпеки було неважко підтримувати порядок. У сільських районах випадки насильницьких дій відзначалися повсюдно. Банди вірмен робили набіги на азербайджанські села, внаслідок чого багато жителів було побито чи вбито, їхні будинки підпалювали, а самі вони були вигнані. До кінця року в сільських районах Вірменії були десятки покинутих сіл, з яких було депортовано понад 200 тисяч азербайджанців і курдів-мусульман, які постійно проживали у Вірменії. До 1989 року, незважаючи на те, що насильницькі дії в основному припинилися, всі азербайджанці, які залишалися Вірменії, були депортовані. обміни за етнічним принципом тривали доти, поки обидві республіки, і Вірменія та Азербайджан, майже повністю не позбулися представників "небажаних" етнічних груп. На початку грудня тут загинули десятки азербайджанців. Людей били, палили чи вбивали. Під час найжахливішого інциденту в листопаді 1988 року, обставини якого ще не до кінця прояснені, було живцем спалено дванадцять азербайджанців із села Варган на північному сході Вірменії. Міністр внутрішніх справ Радянського Союзу Вадим Бакатін наприкінці 1988 року виїжджав до Вірменії та Азербайджану, щоб спробувати зупинити масові депортації. У своїх мемуарах він пише, як зустрічав заляканих азербайджанців неподалік міста Спітак у Вірменії та заляканих вірмен в азербайджанському місті Кіровабаді. Всі вони просили про захист, забезпечити який він був не в змозі[33].

Днем 18 вересня 1988 року натовп азербайджанців неподалік міста Ходжали напав на колону радянських солдатів та вірменських мирних жителів, які доставляли продовольство та товари першої потреби до Степанакерта. Після цього кілька сотень вірмен, озброєних сокирами та мисливськими рушницями,

попрямували до селища з метою відплати. Частини внутрішніх військ МВС перегородили їм шлях і зупинили більшість нападників, але деяким все ж таки вдалося прорватися в Ходжали, і там зав'язався жорстокий бій з азербайджанцями. Щонайменше два десятки людей отримали поранення, двоє солдатів пізніше померли. Це криваве зіткнення сповістило про нещасну долю етнічних меншин в обох головних містах Карабаху: невдовзі всіх вірмен вигнали з Шуші, а всіх азербайджанців – зі Степанакерта. Було введено військовий режим.

1989 року по всій території Радянського Союзу пройшла хвиля протестів. Після того, як у Грузії, у Балтійських республіках і в Центральній Азії спалахнули серйозні національні суперечки, криза в Нагірному Карабаху змістилася на другий план. Було призначено нових керівних комітетів партії з НКАО, частина Карабаху виявилася незгодною з перестановками, в регіоні фактично було 4 органи влади.

До цього кількість жертв зіткнень була невелика: близько десятка людей загинули у всьому спірному регіоні. Коли жителі Карабаху замість мисливських та саморобних рушниць стали озброюватися бойовою стрілецькою зброєю, кількість убитих почала безперервно зростати. Друга половина 1989 року почалася з роздачі зброї. Тоді ж почали підривати мости, блокувати дороги та брати перших заручників. Група азербайджанців у Шуші навіть взяла до заручників командувача угруповання внутрішніх військ МВС. Конфлікт розгорівся з новою силою восени 1989 року, коли азербайджанська опозиція оголосила про блокаду залізниці, що веде до Карабаху, і спробувала припинити постачання вірменському анклаву пального та продовольства[6].

28 листопада Верховна Рада СРСР офіційно розпустила Особливий комітет і випустила указ про його заміну "Організаційним комітетом", керівництво яким здійснювалося безпосередньо з Баку.

У Баку іскрою, від якої спалахнула пожежа масових протестів, стало вигнання десятків тисяч азербайджанців із Вірменії у листопаді 1988 року. Натовпи заповнили площу Леніна, що займала значний простір поблизу набережної між двома найбільшими готелями міста. З 17 листопада мітинги проводилися тут безперервно, демонстранти ночували одразу, на площі. На вісімнадцятий день протесту, 5 грудня, з'явилися частини радянської міліції, які силою очистили площу.

У травні 1988 року Азербайджан знайшов нового лідера партії в особі Абдурахмана Везірова, проте в уряді досі домінували колишні соратники Гейдара Алієва, який після своєї відставки перебував у Москві. Але навіть як пенсіонер, Алієв продовжував користуватися великим впливом в Азербайджані.

1989 рік в Азербайджані почався тихо, але потім події почали стрімко розвертатися, невідворотно рухаючись до жахливої кульмінації. До кінця літа 1989 року піднялася нова хвиля масових протестів, спричинених карабахською проблемою. У мітингах та демонстраціях брали участь сотні тисяч азербайджанців.

Було введено повну блокаду залізничного сполучення з Вірменією. Вісімдесят п'ять відсотків залізничних вантажів надходило до Вірменії через Азербайджан, і ембарго викликало в республіці проблеми з бензином та продовольством[32].

Спроба розблокувати залізницю і відновити перевезення з допомогою частин внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ СРСР пройшла даремно. Блокада стала причиною розриву економічних зв'язків між Вірменією та Азербайджаном, який досі зберігається. Вона також призвела до транспортної ізоляції Нахічевані, азербайджанського анклаву, який був пов'язаний з рештою Радянського Союзу через Вірменію. Незважаючи на угоду

протестувальників зняти блокаду, повідомлення між Азербайджаном та Вірменією так і не було відновлено у повному обсязі. Вірмени, що залишилися в Баку, були залякані. У середині 80-х у Баку проживало двісті тисяч вірмен, що становило десять відсотків міського населення. Майже всі вони поїхали. Серед тих, хто змушений був залишитися, переважали жінки та пенсіонери. Бакинські вірмени кажуть, що з грудня 1989 року вони рідко наважувалися виходити з дому[6].

Номінальний лідер компартії Везіров повністю втратив свій авторитет: мітингувальники на площі Леніна переробили його прізвище на вірменську манеру, знущалися з нього називаючи "Везіряном", і носили вулицями його опудало у жіночій сукні. Відчувалося, що скоро має щось трапитися.

У січні 1990 року на кордоні між Вірменією та Азербайджаном відбулися взаємні артилерійські обстріли. 11 січня внаслідок депортації з Шаумянівського і Ханларського районів Азербайджану, які межували з Нагірно-Карабахською автономною областю, вперше було використано гвинтокрили та бронетранспортери в ході бойових дій. З 13 по 18 січня в Баку відбулися погроми, в результаті яких загинуло до 90 осіб. 14 січня Верховна Рада Азербайджанської РСР об'єднала два райони – Шаумянівський та Касум-Ісмаїловський – в один Геранбойський район, де вірмени становили лише 20% населення.

15 січня Президія Верховної Ради СРСР ввела надзвичайний стан у НКАО та прилеглих районах Азербайджанської РСР і Горисському районі Вірменської РСР, а також у прикордонній зоні вздовж державного кордону СРСР на території Азербайджану. Було створено комендатуру, відповідальну за режим надзвичайного стану, з підпорядкованими їй підрозділами внутрішніх військ МВС СРСР. Війська виконували не тільки охоронні функції, а й політичні, що призводило до численних порушень законності, включаючи мародерство та насильство над мирним населенням. Було призупинено діяльність місцевих

органів влади та громадських організацій НКАО, крім азербайджанонаселеного Шушинського району.

18 січня вірменські збройні формування захопили азербайджанське село ексклав Кярки[1].

20 січня за для запобігання захоплення влади Народним фронтом Азербайджану в Баку було введено війська, що призвело до значних жертв серед мирного населення, так звані події Чорного січня. Загинуло 133–137 осіб, понад 800 були поранені. Один з очевидців подій, описує ці події так, «ввід радянських військ супроводжувався суцільним безладом. Замість наведення порядку, солдати лише більше сприяли паніці в місті, танки давили барикади, автомобілі та міський транспорт, десант приземлявся ніби хаотично, втрачав зброю яку підбирали та використовували проти них самих повстанці. Ввід військ лише приніс паніку в ті частини міста, які були спокійними. Це все виглядало як залякування та вторгнення ворога, а не допомога»[34].

22 березня азербайджанські жителі села Баганіс-Айрум обстріляли колону машин з вірменськими номерами, поранивши кілька осіб. 23 березня вірменські бойовики підпалили 20 будинків в азербайджанському селі Баганіс-Айрум, вбивши 8 осіб.

З введенням надзвичайного стану в НКАО було закрито культурні та розважальні заклади, включаючи театри та музеї, а також припинено пасажирське сполучення і обмежено авіарейси. Через нестачу продовольства становище вірменських населених пунктів стало критичним. Вірмени Карабаху побудували злітно-посадкову смугу в Мартакерті, але 21 травня азербайджанці зруйнували її.

25 липня президент СРСР видав указ про заборону створення незаконних збройних формувань. Протягом 1990 року було проведено 160 оперативно-військових операцій, більшість з них у вірменських населених

пунктах. 27 липня в газеті "The New York Times" було опубліковано відкритий лист до світової громадськості з протестом проти погромів вірмен в Азербайджані.

19 серпня вірменські бойовики обстріляли азербайджанські села Верхня Аскипара, Баганіс-Айрум, Нижня Аскипара та Гушчу Айрум. 20 серпня у районі боїв були залучені танки, зенітні установки і бойові гвинтокрили, і протягом дня села були звільнені. Під час боїв загинуло троє співробітників міліції і 13 місцевих жителів отримали поранення. Вірменські втрати становили п'ять загиблих і 25 поранених, азербайджанські — близько 30 загиблих і 100 поранених.

23 серпня Верховна Рада Вірменської РСР прийняла Декларацію про незалежність Вірменії, що суперечило законодавству СРСР та міжнародному праву[35].

17 березня 1991 року проведено всесоюзний референдум щодо збереження СРСР. За результатами референдуму в Азербайджані за збереження СРСР проголосувало 93,3% виборців. У Нагірному Карабасі участь у референдумі взяли лише азербайджанці та військовослужбовці, які дислокувалися на території області разом зі своїми сім'ями. Карабаські вірмени відмовилися брати участь у голосуванні.

24 квітня у відповідь на блокаду Чайкенда і Мартунашена вірменські збройні формування обстріляли Шушу ракетами типу «Алазан», в результаті чого було зруйновано кілька будинків і поранено трьох мирних жителів.

30 квітня розпочалася операція «Кільце», спрямована на виконання Указу Президента СРСР від 25 липня 1990 року «Про заборону створення незаконних формувань, не передбачених законодавством СРСР, і конфіскацію зброї у разі його незаконного зберігання». Операція, яка офіційно мала на меті роззброєння вірменських «незаконних збройних формувань» і перевірку паспортного

режиму в Карабасі, призвела до збройних сутичок і жертв серед населення. В ході операції «Кільце» було повністю депортовано 24 вірменських села Карабаху.

15 травня азербайджанський ОМОН, перекинутий у район вірменських сіл Спитакашен Мартунинського району та Арпагядук Гадрутського району НКАО, проводить депортацію мешканців цих сіл. Влітку 1991 року лідери карабаських вірмен запропонували переглянути всі конституційні зміни, зроблені сторонами. Пропозиція була добре прийнята Єреваном і Баку, проте переговори не були проведені.

30 серпня 1991 року Верховною Радою Азербайджану було прийнято декларацію «Про відновлення державної незалежності Азербайджанської Республіки»

2 вересня спільна сесія Нагірно-Карабаської обласної та Шаумянівської районної рад народних депутатів проголосила утворення Нагірно-Карабаської Республіки (НКР) у межах Нагірно-Карабаської автономної області (НКАО) та населеного вірменами прилеглого Шаумянівського району Азербайджанської РСР.

В умовах паралічу союзної влади, а потім розпаду СРСР вірменські бойові загони розгорнули наступальні операції зі звільнення депортованих у травні-липні 1991 року вірменських сіл Нагірного Карабаху. Протягом осені було звільнено низку сіл у НКАО і колишньому Шаумяновському районі Азербайджану. Залишаючи ці села, азербайджанські формування в ряді випадків їх підпалювали. За даними правозахисного центру «Меморіал», водночас внаслідок нападів вірменських збройних формувань свої будинки змушені були покинути кілька тисяч жителів азербайджанських сіл. Деякі села були спалені нападниками. Мали місце випадки тяжкого насильства проти мирного населення[36].

10 вересня проводиться надзвичайний з'їзд Комуністичної партії Азербайджану, на якому ухвалено рішення про розпуск партії.

23 вересня в Железноводську підписано спільне комюніке про підсумки посередницької місії президента РСФРР Бориса Єльцина і президента Казахської РСР Нурсултана Назарбаєва. Було запропоновано встановити припинення вогню до 1 січня 1992 року. Сторони, однак, не виконали взятих на себе зобов'язань.

25 вересня розпочався 120-денний обстріл Степанакерта протиградовими установками «Алазан». Ескалація воєнних дій розгортається практично на всій території Нагірного Карабаху.

З кінця осені 1991 року, коли азербайджанська сторона здійснила контрнаступ, вірменська сторона почала цілеспрямовані дії проти азербайджанських сіл. Обидві сторони висували звинувачення, що села супротивника перетворені на укріпрайони, що прикривають артилерійські позиції.

26 листопада у відповідь на проголошення незалежності НКР Верховна Рада Азербайджану анулювала автономний статус Нагірного Карабаху і перейменувала Степанакерт у Ханкенді.

27 листопада Держрада СРСР прийняла постанову з закликом до сторін припинити вогонь, вивести з зони конфлікту всі «незаконні збройні формування» і скасувати постанови, що змінюють статус НКАО.

10 грудня у самопроголошеній НКР відбувся референдум про незалежність, який бойкотувало азербайджанську меншість області. Міжнародні організації його не визнали. 12 грудня голова Нагірно-Карабаської Республіки Леонард Петросян направив главам Росії, Білорусії та України

телеграму з проханням про прийняття Нагірного Карабаху в Співдружність Незалежних Держав. Національна рада Азербайджану ухвалила постанову «Про заходи щодо зміцнення законності та правопорядку в Нагірній частині Карабаху», назвавши рішення про проведення референдуму провокаційним. Депутати Національної ради дали вказівку генеральному прокурору притягнути до кримінальної відповідальності «групу відповідальних осіб, які проводять у життя в Нагірній частині Карабаху антиконституційні рішення».

19 грудня розпочався вивід внутрішніх військ з Нагірного Карабаху, який завершився до 27 грудня.

29 грудня в Азербайджані відбувся референдум про державну незалежність, на якому за незалежність проголосувало 99,58% учасників референдуму

З розпадом Радянського Союзу та виведенням де-юре радянських (де-факто російських) військ з Нагірного Карабаху ситуація в зоні конфлікту стала неконтрольованою. Два народи — азербайджанці та вірмени — стояли на порозі повномасштабної війни за Нагірний Карабах[6].

Підсумовуючи викладену інформацію у першому розділі ми можемо зробити такі висновки.

1. Нагірний Карабах як територія, має значну і давню історію, під час якої на цих землях панували як Вірмени, так і Азербайджанці, про це свідчать історичні джерела, вірменські і азербайджанські цвинтарі, храмова архітектура обох релігій, культура, релігія та традиції регіону. Однозначно називати регіон споконвічною частиною як Азербайджану, так і Вірменії неможливо без перемішування та замовчування історичних фактів. Автохтонним населенням були різні племена переважно неіндоевропейського походження.

2. Етнічну складову регіону неможливо назвати однорідною, ми можемо зробити висновки з дослідженого матеріалу, що територія Карабаху входила до складу різних великих держав свого часу, змінюючи правителів від вірменських, до тюркських. Звісно, певну частину часу регіон був вірменомовним, проте згодом азербайджанська мова стала *lingua franca* регіону, що і зумовлює розповсюдженість мови в регіоні, так само як і творчість місцевих діячів культури того часу, наприклад Саята-Нови, який будучи вірменським поетом, більшість своїх творів написав саме азербайджанською мовою (деякі його азербайджанські вірші навіть записані вірменськими літерами). Постійні звернення які використані в цій роботі саме до цього поету не випадкові, його фігуру часто використовують як символ і можливість єдності і миру на Кавказі, в тому числі і в Нагірному Карабаху[6, ст.354-356][65]. Попри всю складність ситуації, конфлікт може бути завершено і в регіоні нарешті розпочнеться мир.
3. Аналізуючи історичний період з початку ХХ ст. і по сьогоднішній день, ми можемо дійти до висновку що навіть в умовах миру уряди і правителі Азербайджану і Вірменії майже не співпрацювали, обмежуючись мінімальними контактами напряду. Цьому сприяла етнічна ненависть, геноцид і етнічні чистки, одна з найкривавіших війн в історії Кавказу, преференції великих держав, як наприклад Англії до Азербайджану і Франції до Вірменії, а згодом і складна політико-економічна ситуація в СРСР і особливості статусу Нагірного Карабаху не пом'якшували відносини між державами. Згідно з інформацією вище, ми можемо зробити висновок що Нагірно-Карабахський конфлікт розпочався значно раніше, ніж перші заворушення і погроми в регіоні в часи горбачовської епохи.
4. Згідно з нашими дослідженнями джерел, архівів та спогадів місцевих, видно, що проблема статусу Карабаху була актуальна протягом всього радянського періоду, перші спроби приєднати Карабах до Вірменії за

часи СРСР датовані ще 1930-ми роками, коли вірменська еліта клопотала про передачу регіону Вірменській РСР[67, ст. 63]. Намагання вірмен передати контроль над регіоном продовжувались і після, проте ніколи не мали достатньо розголосу чи підтримки з верхів, і всі були придушені. Більше того, іноді такі спроби навіть не зустрічали розуміння зі сторони самих карабахських вірмен. Ситуації погіршувало те, що азербайджанським урядом свідомо проводили політику зміни етнічного балансу на користь азербайджанців, про це неодноразово заявляв перший секретар ЦК КП Аз.РСР Гейдар Алієв[68]. Успіх спроби датованої 1987-1991 роками, ми пов'язуємо з початком горбачовських реформ, що сприяло гласності, а також діяльністю фактичного лідера протестуючих Ігоря Мурадяна, завдяки якому ініціація кампанії розпочалася не з самого Карабаху, а від карабахських вірмен, що проживали за територією регіону. До того-ж, ми бачимо що більшість подій, що призвели-б до кровопролиття, на цій стадії конфлікту вдалося уникнути завдяки зусиллям місцевих активістів, як от вищезгаданої Хураман Абасової. Якби владою було прийнято відповідні рішення що до стабілізації регіону, і проблема в цілому не ігнорувалася радянським керівництвом, величезної кількості жертв можна було би уникнути.

5. Адекватно зрозуміти вірмено-азербайджанський конфлікт нам заважає поширення та повторення хибної статистики сторонами, якщо довіряти їхнім даним про людські втрати, то вони виявляються набагато вищими, ніж кількість реальних, задокументованих жертв. І в нашому дослідженні цю проблему неможливо було уникнути, до того-ж вона(проблема) була ускладнена традиціями регіону, в якому влада ніколи не несла відповідальність за поширювану нею інформацію і самим регіоном, який аж до 1991 року був частиною Радянського Союзу, країни, де інформація постійно приховувалась. Впевнитися в точності інформації про кількість жертв неможливо. На цьому етапі, на

нашу думку, кровопролиття вже неможливо було уникнути, проте якби радянське керівництво діяло би більш рішуче, не залишаючи регіон, фактично напризволяще, війни можливо було-би уникнути. Етнічна неприязнь партійної верхівки, сільського і малоосвіченого населення одне до одного, ресентимент, демонізація ворога, реваншизм, неправомірні дії урядів та бездіяльність влади і призвели до найкривавішої війни на Кавказі у ХХ ст.

РОЗДІЛ 2.

РОЗВИТОК ПЕРШОЇ ТА ДРУГОЇ НАГІРНО-КАРАБАХСЬКИХ ВІЙН

2.1 Початок та ключові події першої війни, їх вплив на хід бойових дій, воєнні злочини сторін

Після здобуття Азербайджаном та Вірменією незалежності, що було визнано світовою спільнотою на початку 1992 року, карабахський конфлікт вийшов на новий, міждержавний рівень. Влада Азербайджану відчула, що у них з'явилися ще сильніші аргументи, ніж раніше. Формально нові держави зберегли старі кордони, за якими Нагірний Карабах був – і залишається – міжнародно визнаною частиною Азербайджану[32].

Маючи претензії на частину суверенної держави, вірмени ризикували піддатися критиці на міжнародному рівні. Вони обійшли цю проблему, оголосивши Нагірний Карабах "незалежним" і, отже, непідзвітним Єревану. 2 вересня 1991 року, через три дні після проголошення незалежності Азербайджану, регіональна рада в Степанакерті оголосила незалежність нової "Республіки Нагірний Карабах". Представники ради запевняли, що за радянськими законами автономні області мають право виходу з новостворених незалежних держав. Оголошення "незалежності" Нагірного Карабаху - регіону з населенням трохи понад 100 тис. осіб - було по суті політичними хитрощами,

що дозволила Вірменії стверджувати, що вона лише зацікавлений спостерігач, а не учасник конфлікту. Однак це стало також і актом самоствердження карабахських вірмен, чия політична програма дій ніколи повністю не збігалася з цілями та завданнями єреванських політиків. Незважаючи на те, що Вірменія заперечувала свою участь у конфлікті, факти вказували на те, що так звана карабахська війна була також конфліктом між новими державами – Вірменією та Азербайджаном. Прості жителі Вірменії сприймали це як факт. Економіка країни майже розвалилася із закриттям кордону з Азербайджаном, який тепер став зоною бойових дій. Вірменія була краще готова до війни.

У період розпаду Радянського Союзу значна кількість військових сил була розташована у Закавказькому регіоні, здебільшого в Азербайджані. В ході розподілу радянського військового майна Азербайджан отримав значні військові активи, включаючи 4-ту загальновійськову армію, яка складалася з чотирьох мотострілецьких дивізій, трьох бригад протиповітряної оборони, бригади спеціального призначення, чотири бази Військово-повітряних сил та частину Каспійської військової флотилії. Крім того, Азербайджану передали всі склади боєприпасів, а також дивізійні склади. Загальний обсяг боєприпасів у цих складах оцінюється приблизно в 11 тисяч вагонів[1].

Процес виведення військових частин колишньої Радянської Армії до Росії супроводжувався інцидентами захоплення озброєнь азербайджанською стороною. У Карабаху в 1992 році вірменські збройні формування захопили частину озброєнь Азербайджану, які належали 366-му гвардійському мотострілецькому полку 23-ї гвардійської мотострілецької дивізії.

У контексті Вірменії, розділ військового майна колишнього Закавказького військового округу пройшов більш цивілізовано. Вірменія опинилася у не вигідному становищі, оскільки на її території перебувала найменша кількість військових частин. У 1992 році під контроль Вірменії перейшло озброєння та військове майно двох з трьох дивізій 7-ї гвардійської армії, а також приблизно 500 вагонів боєприпасів.

Група радянських офіцерів розпочала створення вірменської армії. Деякі з них були російськими, що служили у Вірменії, інші були вірменськими офіцерами, що демобілізувалися з радянської армії. Але участь у війні цих офіцерів була менш важливою, ніж участь фідаїнів(бійців партизанів), які вже отримали бойове загартування в горах Карабаху. Проголошення незалежності сприяло новому припливу вірменських добровольців, які їхали сюди за покликом серця та з почуття патріотизму. Ситуація була близькою до хаосу. Зброя нерідко потрапляла до рук людям, які мали лише бажання йти вбивати. Майже не було координації дій та бойової підготовки.

Становище Азербайджану виявилось набагато гіршим. Головні проблеми влади не було вирішено, люди побоювалися спалаху громадянської війни між президентом Муталібовим та націоналістичною опозицією. Багатьом політиків війна в Карабаху була менш важливою, ніж боротьба влади у республіці. Основою нової азербайджанської армії міг стати лише ОМОН, який використовувався у Нагірному Карабаху лише для підтримки радянських армійських частин. Міністерство оборони майже не контролювало реальних учасників бойових дій. Це були численні озброєні групи, частина яких була створена лідерами опозиції особистої охорони.

Географічно виходило так, що азербайджанці були загнані в масу маленьких пасток, а вірмени потрапили в одну велику. Обласний центр Карабаху Степанакерт, головне місто Карабаху і столиця вірмен, був вразливий. Розташований на відкритому схилі гори, він був з усіх боків оточений азербайджанськими населеними пунктами. За двадцять п'ять кілометрів на схід знаходився Агдам і рівнинна частина Азербайджану, за десять кілометрів на північ – населене азербайджанцями місто Ходжали з єдиним у Карабаху аеропортом. Просто над Степанакертом, у південній стороні, на горі – місто Шуша. Єдиний зв'язок Степанакерта із зовнішнім світом забезпечували гелікоптери, що літали до Вірменії над горами[11].

Починаючи з 1 січня 1992 року, вірмени почали збройні вилазки за межі Степанакерта. Вони захопили азербайджанські села навколо міста, вигнавши сотні азербайджанців, що залишалися там. Їхньою головною метою тепер виявилось місто Ходжали, місто, розташоване за дев'ять кілометрів на північний схід від Степанакерта, де знаходився єдиний у регіоні аеропорт. У жовтні 1991 року вірмени відрізали дорогу, що з'єднує Ходжали з Агдамом, і до міста стало можливо добиратися тільки гелікоптером. Взимку 1991-1992 місто перебував під постійним артилерійським обстрілом вірменської армії. При цьому з обложеного Ходжали продовжували здійснюватися мінометні обстріли Степанакерта. До 13 лютого 1992 року, коли було виконано останній рейс вертольота до Ходжали, звідти загалом евакуювали приблизно менше ніж 300 жителів. На момент початку штурму в Ходжали знаходилося від 2 000 до 4 000 осіб, кілька сотень з яких були озброєні: солдати азербайджанської армії, бійці азербайджанського ОМОНу та ополченці.

Наприкінці лютого вірменська армія попередила про підготовку штурму і запропонувала вивести з міста мирне населення. Захисниками Ходжали цього зроблено не було. У ніч з 25 на 26 лютого штурм розпочався, вважається, що дата була обрана спеціально на згадку про вірменські погроми в Сумгаїті. У ході штурму було вбито 7 вірмен і від 30 до 40 азербайджанців. З початком штурму великий потік мирних жителів рушив із міста вздовж річище річки. Багато хто з них потрапив під обстріл і загинув. натовп жителів, супроводжуваний парою десятків відступаючих захисників, втік із міста після того, як він перейшов до вірменських збройних сил. Коли вони наблизилися до кордону з Азербайджаном, вони натрапили на вірменську збройну посаду і були жорстоко розстріляні. Інші (їх точне число встановити неможливо, але переважно це були жінки та діти) замерзли, блукаючи горами. Третім вдалося безпечно дістатися азербайджанського міста Агдама.

За словами свідків, під час штурму Ходжали сотні мирних жителів були безжально вбиті вірменами. За офіційними даними розслідування, проведеного

азербайджанським парламентом, жертвами трагедії у Ходжали стали 485 людей. Ця величезна цифра затьмарює дані про втрати за історію війни в Нагірному Карабаху. Стрільба у відповідь азербайджанців була незначною і аж ніяк не може служити виправданням холоднокривного вбивства у відкритому полі сотень безпорадних мирних жителів.

Ходжалинську різанину вважають найбільш жорстоким кровопролиттям за часи всього конфлікту[37].

Всього через кілька місяців подібний воєнні злочини скоїла і азербайджанська армія. Рано-вранці 10 квітня 1992 року азербайджанські збройні сили піддали масованому артилерійському обстрілу вірменське село Марага. За даними перепису 1989 року в Маразі проживало 4660 осіб, що робило його одним із найбільших у своєму регіоні, проте на момент нападу, кількість місцевих жителів скоротилася приблизно до 500.

Коли азербайджанські сили рушили до села, члени місцевого ополчення попередили мешканців, що не зможуть утримати свої позиції. Більшість мирних жителів та ополченців після цього залишили село, проте багато людей похилого віку та інваліди залишилися там, сховавшись у підвалах.

Повернувшись до Мараги наступного дня, вірмени виявили там від 40 до 50 тіл убитих, багато з яких мали на собі сліди тортур, були знівечені, розчленовані або обвуглені. Ще близько півсотні людей взяли азербайджанці в заручники, і 12 з них так ніколи більше і не повернулися назад. Згідно зі свідченнями очевидців, людей у Маразі обезголовлювали та спалювали живцем чи прив'язували та волочили їх за танками.

Через два тижні село зазнало повторного нападу, після якого мешканців було насильно депортовано або захоплено в заручники, а їхні будинки розграбовано і спалено. Так Марага перестала існувати[38].

Офіційна Вірменія до цього дня заперечує сам факт Ходжалінської різанини, стверджуючи, що азербайджанці розстріляли та вирізали себе самі. Так, у листопаді 2019 року прем'єр-міністр Нікол Пашинян назвав Ходжалінську різанину вигадкою і додав, що вона «була здійснена самими азербайджанцями»[39].

Що ж до різанини в Маразі, то ця подія зовсім залишилася практично невідомою світу. 21 березня було укладено тимчасове тижневе перемир'я, у день закінчення якого 28 березня азербайджанська сторона зробила найбільший з початку року наступ на Степанакерт, проте успіху не досягли[38].

8 травня – Перше використання сучасної авіації в бойових діях, літаком СУ-25 здійснювалося бомбардування Степанакерту, в результаті якого, лише за два дні у місті загинуло 30 і було поранено близько 120 мирних жителів. Цього ж дня Степанакерт було обстріляно чотирма азербайджанськими гелікоптерами Мі-24, а ще два гелікоптери атакували сусідні села.

Лише з 7 грудня 1993 року в обох сторін з'явилися повноцінні армії, до 12 травня 1994 року конфлікт перетворився на справжню війну з повноцінними арміями, військовими маневрами та бойовими діями. Азербайджан, який намагається вирішити конфлікт лише силою, вів війну не особливо успішно, Вірменія, спираючись на союзницьку допомогу і сильніший офіцерський склад, змогла завершити цю війну де-факто переможницею, відстоявши незалежність НКР[6].

Історія Карабахської війни була хронікою взаємної ненависті та жахливої жорстокості, в якій обидві сторони навіть не просто заплямували себе по лікоть, а вимазали по горло кров'ю десятків тисяч молодих призовників та мирних жителів. У таких війнах неможливо виділити правих і винних, хоч би як цього хотілося вірним своїм націям пропагандистам обох сторін.

2.2 Досягнення сторін, перемоги та поразки, підсумки війн

Припинення вогню відбулося у два етапи. Перший відбувся 5 травня — з ініціативи Міжпарламентської Асамблеї СНД, парламенту Киргизії, Федеральних Зборів та Міністерства закордонних справ Російської Федерації було проведено зустріч, за підсумками якої представники Мілли Меджлісу Азербайджану, Верховної Ради Вірменії та Нагірного Карабаху підписали Бішкекський протокол із закликом припинити вогонь у ніч 9 травня 1994 року.

Другим етапом був період з 9 по 12 травня. 9 травня - повноважний представник президента Росії в Нагірному Карабаху Володимир Казіміров підготував «Угоду про безстрокове припинення вогню», яку цього ж дня у Баку підписав від Азербайджану міністр оборони. 10 травня - Угоду в Єревані підписав від Вірменії міністр оборони Серж Саргсян. 11 травня - Угоду у Степанакерті підписав Командувач армією Нагірного Карабаху. Угода набула чинності опівночі 12 травня 1994 року[40].

Результатом збройного конфлікту стали його «заморожування» та де-факто незалежність Нагірно-Карабахської Республіки від Азербайджану. Під контроль НКР перейшли 92,5% території колишньої Нагірно-Карабахської автономної області та так звана зона безпеки. У цю «зону» входили райони, що адміністративно не підпорядковувалися автономній області, але оточували її територію. Таким чином, після війни НКР почала контролювати ці райони повністю. Під контроль Вірменії відійшли чотири азербайджанські ексклави, які належали до Азербайджану, але з усіх боків були оточені територією Вірменії. Це одне село Нахічеванської автономії та три села Газахського району. Також під контроль Вірменії перейшли кілька прикордонних сіл у Газахському районі[6].

Після війни Азербайджан фактично контролював 15% заявленої території Нагірно-Карабахської Республіки, на ці території претендувала НКР.

Щодо Вірменії, то вона втратила свій єдиний ексclave Арцвашен, який з усіх боків був оточений територією Азербайджану. На цю територію також претендувала Вірменія.

Консенсус щодо точної кількості втрат під час Карабахської війни не було досягнуто. У січні 2013 року, Державна служба Азербайджану з мобілізації та призову опублікувала список імен азербайджанських військовослужбовців, які загинули в період з 1991 по 1994 рік у Нагірному Карабаху, що налічував 11 557 осіб. Важливо відзначити, що цей список не включав цивільних осіб, добровольців та бійців загонів самооборони. Вірменська сторона повідомляє про втрати 5856 бійців, з яких 3291 були жителями НКР, а також про 1264 загиблих мирних жителів і 596 осіб, які зникли безвісти[32].

Великі втрати на полі бою та масовий відтік біженців спричинили політичні потрясіння в Азербайджанській Республіці, багатій на нафту. Це призвело до зміни політичного керівництва та створило загрозу зриву важливих регіональних енергетичних проєктів. Урядові дії, спрямовані проти громадян, призвели до повернення азербайджанських біженців до зони бойових дій або пошуку притулку в Ірані. Голод та недоїдання серед біженців досягли критичного рівня, і лише втручання зовнішніх сил, зокрема Ірану, запобігло великим людським втратам.

У Вірменії наслідки конфлікту були не менш важкими. Вірменія зіткнулася з повним припиненням постачання енергоносіїв та інших життєво важливих товарів через блокаду з боку Азербайджану та Туреччини. Військові успіхи та захоплення азербайджанських енергоресурсів тимчасово полегшили умови в Степанакерті, в той час, як у Вірменії ситуація продовжувала погіршуватися. Блокада з боку Туреччини та Азербайджану призвела до загрози голоду та замерзання в Єревані, де електроенергія подавалася лише на дві години на день. Міжнародні зусилля, особливо з боку Сполучених Штатів, дозволили постачати пічне паливо та іншу гуманітарну допомогу, хоча

повітряне сполучення було припинено, а постачання через Грузію були ускладнені[11].

Конфлікт залишив глибокі шрами на культурній спадщині Нагірного Карабаху, зокрема, було пошкоджено безліч пам'яток вірменської архітектури. Поразка Азербайджану в Карабахській війні призвела до посилення вірменофобських настроїв, що виявилось у знищенні середньовічного вірменського кладовища поблизу Джульфи та інших пам'яток. Етнічні зміни в регіоні були значними, з охопленої бойовими діями зони виїхали всі азербайджанці та карабахські курди, а з Азербайджану виїхали майже всі вірмени.

2.3 Конфлікти низької інтенсивності, передумови та початок Другої карабахської війни та її наслідки

Загалом міжвоєнний період був доволі напруженим, втрати серед особового складу сторін та серед мирного населення були протягом усіх років конфліктів низької інтенсивності, проте найбільш масштабні військові дії відбувалися у 2016 та 2020 роках. Серед основних подій міжвоєнного періоду, після кожної події були зафіксовані порушення припинення вогню, можна виділити наступні: 27 жовтня 1999 - внаслідок збройного нападу на парламент Вірменії групою терористів убито вісім високопосадовців Вірменії; 19 лютого 2004 - у навчальному закладі НАТО в Будапешті лейтенант збройних сил Азербайджану Раміль Сафаров, зарубав сокирою сплячого вірменського військовослужбовця - 26-річного лейтенанта Гургена Маркаряна. Обидва офіцери вивчали англійську мову в рамках програми НАТО «Партнерство заради миру»[41]; 18 червня 2010 — внаслідок збройного зіткнення між збройними силами Азербайджану та НКР з вірменської сторони загинуло 4, з азербайджанської 1 військовослужбовець; 31 серпня 2010 р. сталося збройне зіткнення поблизу села Чайли на лінії зіткнення вогню між збройними силами Азербайджану та НКР. Дані про вбитих та поранених з обох боків суперечливі;

4 вересня 2010 року внаслідок збройного зіткнення загинув один солдат азербайджанської армії і ще один, отримавши поранення, помер у лікарні; 4 — 8 червня 2012 року ряд збройних зіткнень збройних сил Вірменії та Азербайджану, а також НКР та Азербайджану; 31 серпня 2012 року Угорщина екстрадувала Сафарова. Влада Азербайджану дала обіцянку, що злочинець продовжить відбувати покарання, але президент Азербайджану Ільхам Алієв його відразу помилував, привласнив звання майора, дав квартиру і гроші[41][9]. Це призвело до більш ніж 300 порушень режиму припинення вогню на лінії зіткнення; 28 травня 2014 року сталося зіткнення між ЗС Азербайджану та ЗС НКР, в ході якого загинули 2 азербайджанські та 1 карабахський військовослужбовець; У листопаді 2014 року відносини між Вірменією та Азербайджаном різко загострилися після того, як у Нагірному Карабаху азербайджанські військові збили вірменський вертоліт Мі-24. На лінії зіткнення відновилися регулярні обстріли, сторони вперше з 1994 року звинуватили один одного у застосуванні великокаліберних артилерійських засобів ураження. Повідомлялося про загиблих та поранених; 2 квітня 2016 року відбулися масштабні бойові зіткнення у Нагірному Карабаху; 12 липня 2020 року на кордоні між Вірменією та Азербайджаном почалися зіткнення, які продовжилися зі змінною інтенсивністю близько тижня. Вірменія визнала втрату чотирьох, а Азербайджан – 12 військовослужбовців.

Загалом з травня 1994 року по 26 січня 2018 року вірменські втрати внаслідок порушень перемир'я становили 308 осіб. До 2010 року щорічно фіксувалося не більше 10 жертв. У наступні роки, особливо з 2014, спостерігається ескалація: 11 у 2010, 11 у 2011, 12 у 2012, 5 у 2013, 26 у 2014, 39 у 2015, 109 у 2016 [42].

За даними того самого джерела можемо розглянути статистику смертей за весь час із 1994 по 2024 рік. Основними причинами втрат особового складу та цивільних є: порушення припинення вогню (зафіксовано 392 загиблих, що становить 26%); вбивства (зафіксований 251 летальний випадок, що становить

17%); нещасні випадки (зафіксовано 335 летальних випадків, що становить 22%); порушення правил безпеки (зафіксовано 71 летальний випадок, що становить 5%); самогубства (зафіксовано 170 летальних випадків, що становить 11%); проблеми зі здоров'ям отримані в результаті бойових дій чи навколишніх умов (зафіксовано 191 летальний випадок, що становить 13%); не надання своєчасної допомоги(бездіяльність) (зафіксовано 19 летальних випадків, що становить 1%); причина смерті невідома (зафіксовано 71 летальний випадок, що становить 5%)[43].

У вересні 2020 року конфлікт знову перейшов у фазу нової війни. 27 вересня 2020 року активізувалися військові дії на лінії зіткнення, що стали наймасштабнішими з 1994 року. У Вірменії було оголошено воєнний стан та загальна мобілізація; в Азербайджані було оголошено воєнний стан та часткову мобілізацію.

Хоча формально Вірменія у війні не брала участі, насправді Вірменія і Нагірний Карабах у воєнному відношенні фактично становили одне ціле. На боці НКР взяли участь вірменські добровольці із зарубіжних країн.

10 жовтня 2020 року за підсумками переговорів у Москві було оголошено про припинення вогню з 12:00 з гуманітарною метою для обміну військовополоненими та тілами загиблих, проте бойові дії та обстріли продовжилися.

У ході боїв під контроль азербайджанських сил перейшли території Джебраїльського, Фізулінського, Зангеланського, Кубатлінського, а також частина Ходжавендського, Ходжалінського та Шушинського районів, у тому числі селище Гадрут та стратегічно важливе місто Шуша. Також Азербайджан узяв під контроль весь азербайджано-іранський кордон. На північній ділянці азербайджанська армія також взяла під свій контроль низку стратегічних висот та населених пунктів[44].

10 листопада 2020 року було опубліковано спільну заяву президента Азербайджану, прем'єр-міністра Вірменії та президента Росії про повне припинення всіх військових дій у зоні нагірно-карабахського конфлікту з 00 годин 00 хвилин за московським часом 10 листопада 2020 року. Угода про припинення вогню в Нагірному Карабаху, підписана Вірменією, Азербайджаном та Росією, передбачає введення російських миротворців паралельно з виведенням вірменських збройних сил та залишення під контролем Азербайджану частини території Нагірного Карабаху, у тому числі міста Шуша[45].

У ході війни Азербайджан розширив контрольовану територію, збільшив кількість населених пунктів, що контролюються, в зоні конфлікту. У ході війни Азербайджану вдалося значно змінити ситуацію на свою користь, що знайшло своє відображення і в угоді. Так, якщо минулі домовленості чітко відокремлювали сам Нагірний Карабах від зайнятих Вірменією районів навколо нього, то в листопаді про статус Нагірного Карабаху нічого немає. Після припинення вогню задокументовано ще щонайменше 9 випадків порушень лише у 2020 році. Причинами продовження конфлікту між Вірменією та Азербайджаном були відсутність мирного договору та відсутність делімітації кордону[46].

2.4 Ліквідація НКР, фактична перемога Азербайджану, реакція світової спільноти та організацій

Загострення що призвело до ліквідації НКР, іноді називають Третьою карабаською війною, відомий в Азербайджані як Контртерористична операція, відбувся 19-20 вересня 2023 року. Він завершився оголошенням про припинення вогню, розформуванням армії невизнаної Нагірно-Карабахської Республіки та виведенням підрозділів ВС Арменії з Карабаху. Перед бойовими діями відбулася тривала блокада Нагірного Карабаху з боку Азербайджану, що спричинила гостру гуманітарну кризу в регіоні[5].

19 вересня Азербайджан розпочав військову операцію проти НКР, яку позиціонували як “антитерористичні заходи локального характеру”. Військові сили країни почали бойові дії, що було розцінено як порушення заяви про припинення вогню в Нагірному Карабаху від 2020 року. Відбулися обстріли столиці НКР Степанакерта та інших населених пунктів, що перебувають під контролем НКР.

20 вересня, через добу після початку бойових дій, з’явилася інформація про те, що керівництво НКР погодилося вивести “залишених вірменських військових” з Нагірного Карабаху, розформувати та повністю роззброїти формування “армії оборони Нагірного Карабаху” і вивести з території Нагірного Карабаху важку військову техніку та озброєння. Сторони домовилися про припинення вогню з 13:00 за місцевим часом 20 вересня 2023 року[47].

В результаті наступу Азербайджану почався масовий відхід більшості місцевого вірменського населення, і до 30 вересня з Нагірного Карабаху до Вірменії прибуло понад 100 тисяч біженців. Азербайджан розпочав переговори з представниками вірмен у Нагірному Карабаху щодо реінтеграції регіону.

28 вересня 2023 року глава НКР Самвел Шахраманян підписав указ про припинення існування Нагірно-Карабахської Республіки з 1 січня 2024 року.[48] Частиною угоди про припинення вогню була доставка гуманітарної допомоги з Вірменії до Степанакерта. 23 вересня в Нагірний Карабах з Вірменії через Лачинський коридор було доставлено 70 тонн продовольства та гуманітарних вантажів Міжнародного Комітету Червоного Хреста[1].

22 вересня ввечері Міністерство оборони Росії оголосило, що вірменські збройні формування Нагірного Карабаху під контролем російських миротворців почали здавати зброю. Процес роззброєння за підтримки миротворців пройшов без серйозних інцидентів та перестрілок.

Після того, як влада Азербайджану дозволила бажаним виїхати з Нагірного Карабаху до Вірменії, почалися поодинокі випадки затримання керівництва НКР. Так, 27 вересня 2023 року на кордонному пункті “Лачин” при русі з Нагірного Карабаху в напрямку Вірменії Державна прикордонна служба Азербайджану затримала колишнього держміністра НКР Рубена Варданяна, якого невдовзі було доставлено до Баку. Наступного дня Служба державної безпеки Азербайджану повідомила, що Варданян звинувачується за трьома статтями Кримінального кодексу Азербайджану, включаючи фінансування тероризму, створення незаконних збройних формувань, а також незаконне перетинання кордону.

За думкою кореспондентів Бі-Бі-Сі Ольги Просвірової та Магеррама Зейналова, швидка згода карабахського керівництва на ультимативні умови Баку означає капітуляцію і свідчить про нездатність місцевих вірменських сил до подальшого опору[50]. Британська газета The Guardian зазначає, що угода про те, що місцевий вірменський уряд розформує свої збройні сили, є капітуляцією перед Азербайджаном. Згоду керівництва НКР “роззброїтися і обговорити реінтеграцію”[49].

Європарламент охарактеризував події як «заздалегідь спланований та невиправданий напад Азербайджану на Нагірний Карабах». Азербайджан виправдав свій напад заявленими «антитерористичними заходами», хоча, на думку німецької газети Tageszeitung, НКР не становила жодної загрози Азербайджану, який користується масовою підтримкою Туреччини, через серйозний дисбаланс у військовій техніці. Як пише газета, ні НКР, ні Вірменія не були зацікавлені у нових військових діях[51].

2.5 Участь міжнародних організацій та інших країн у врегулюванні конфлікту

Через закритість СРСР міжнародна спільнота не могла адекватно оцінити та вплинути на розвиток конфлікту в його перші роки. Лише окремі групи

вірмен по світу підтримували ідею "Міацума", особливо варто відзначити зусилля Паризьких і Нью-Йоркських вірменських діаспор, які брали активну участь в отриманні міжнародної підтримки.

Після розпаду СРСР, Вірменія та Азербайджан, які отримали незалежність, приєдналися до Ради з безпеки та співробітництва в Європі 30 січня 1992 року. Це відкрило шлях для залучення цієї міжнародної організації до пошуку мирного вирішення конфлікту в Нагірному Карабаху. У період найбільшого загострення конфлікту, з квітня по листопад 1993 року, Рада Безпеки ООН прийняла чотири резолюції (№ 822, 853, 874, 884), в яких Вірменія не була визначена як сторона конфлікту. Вірменії було адресовано заклики впливати на вірмен Нагірного Карабаху, а також було відзначено погіршення відносин між Азербайджаном та Вірменією[52].

На паризькій зустрічі Ради міністрів закордонних справ ОБСЄ 30-31 січня 1992 року було ухвалено рішення направити доповідачів у зону конфлікту. Після завершення місії, 28 лютого, Комітет старших посадових осіб НБСЄ вимагав від сторін негайно припинити вогонь та ввести ембарго на постачання зброї. 13 березня КСДЛ звернувся до Ради НБСЄ з рекомендацією скликати конференцію з Карабаху під егідою НБСЄ.

Конференція мала відбутися 21 червня 1992 року у Мінську, але була зірвана через військові успіхи Азербайджану. Робота з Карабахським конфліктом продовжилася в рамках Мінської групи ОБСЄ, яка складалася з 11 країн. Перша зустріч групи відбулася 1 червня 1992 року у Римі, де було зроблено спробу подолати розбіжності та визначити умови миру. Протягом літа 1992 року в Римі відбулося п'ять зустрічей, але без значного результату. Головним питанням було визначення статусу представників Нагірного Карабаху.

Згідно з Гельсінським документом, право участі на переговорах мали «обрані та інші представники Нагірного Карабаху», але це не дозволяло уточнити їх статус у переговорному процесі. Мінська група працювала без

права на офіційні рішення, з наміром оголосити себе офіційною після досягнення згоди між сторонами[53].

У 1993 році для підвищення ефективності роботи Мінської групи ОБСЄ були виведені представники держав з обмеженим впливом на конфлікт. Росія, яка мала значний вплив на Азербайджан і Вірменію, допомогла досягти угоди про припинення вогню, підписаної 4-5 травня 1994 року у Бішкеку. Робота Мінської групи продовжувалася з метою встановлення миру. За період з 1992 по 2005 рік Мінська група ОБСЄ представила суперечливим сторонам три різні пропозиції як основу для переговорів, що, однак, так і не призвело до взаємоприйняттого компромісу, але на довгі роки дозволило «заморозити» ситуацію.[6]

Лише 1997 року конфліктуючим сторонам було запропоновано два варіанти врегулювання — пакетний та поетапний. Перший був відхилений Азербайджаном, другий — НКР. Що більше, згода Вірменії на цей варіант врегулювання спричинила зміну влади у Вірменії. Посередники поспішили подати нову пропозицію щодо врегулювання, і коли вона була відкинута Азербайджаном, переговорний процес зайшов у глухий кут. Мінській групі ОБСЄ за весь цей час вдалося виконати лише одну зі своїх функцій, а саме забезпечення постійного форуму для переговорів щодо мирного вирішення кризи.

Ще однією спробою досягти згоди між сторонами була зустріч у Кі-Уесті (США) у 2001 році. Пакет пропозицій, обговорених президентом Вірменії Робертом Кочаряном та президентом Азербайджану Гейдаром Алієвим, так і не було оприлюднено. Після Кі-Уеста в переговорах намітилася тривала перерва. На 2003 рік і у Вірменії, і в Азербайджані було заплановано президентські вибори. Після виборів Мінська група знову активізувала свої зусилля. З метою виходу з глухого кута посередники стали пропонувати нові підходи[6].

З 2005 року на обговорення було винесено четвертий, змішаний (пакетно-поетапний) план, яким передбачалося попереднє узгодження основних принципів врегулювання. Попередню версію принципів врегулювання конфлікту, названих згодом «Мадридськими», було передано конфліктуючим сторонам у листопаді 2007 року в Мадриді. У листопаді 2008 року за посередництва президента РФ Дмитра Медведєва відбулася зустріч президентів Вірменії та Азербайджану. За її підсумками було підписано так звану Майєндорфську декларацію, в якій сторони заявили, що «сприятимуть оздоровленню ситуації на Південному Кавказі та забезпеченню встановлення в регіоні обстановки стабільності та безпеки шляхом політичного врегулювання нагірно-карабахського конфлікту на основі принципів та норм міжнародного права...».

Незабаром після цього президент Ільхам Алієв, проте, фактично денонсував ці домовленості, заявивши, що «у декларації ніхто не зможе знайти зобов'язання Азербайджану щодо утримання від військового шляху вирішення конфлікту і тому, сподіваючись на політичне врегулювання, ми водночас завжди маємо бути готовими. до будь-яких заходів, і тут військовий шлях не є, і ніколи не був винятком». Через потурання Росії Азербайджан знайшов лазівку, завдяки якій міг нарощувати сили і готуватися до силового вирішення конфлікту, без серйозних побоювань засуджень з боку світової громадськості.

10 липня 2009 року в заяві глав держав-співголів Мінської групи ОБСЄ, зробленій в італійському місті Л'Акуїла, було оприлюднено основні положення оновленої версії «Мадридських принципів».

Після того, як у грудні 2009 — січні 2010 років співголови Мінської групи передали текст «Мадридських принципів» президентам Азербайджану та Вірменії, розпочався багатомісячний процес їх вивчення та оцінки, при цьому кожна зі сторін заявляла про те, що її влаштовує лише частина кроків, що

пропонуються. Росія як співголова Мінської групи докладала і самостійних зусиль у форматі регулярних тристоронніх зустрічей президентів Росії, Вірменії та Азербайджану. Але при цьому жодна із зустрічей не досягла хоч якогось успіху, а лише навпаки, ніби підбурювала до війни через провірменську Російську позицію, так під час загострень 2016 року конфлікт хоч і був врегульований силами та впливом Росії, наступні заяви міністра закордонних справ Росії Лаврова та прем'єр-міністра Медведєва, про відсутність необхідності переформатування мінської групи, активно перешкоджаючи Азербайджану у перегляді умов перемир'я 1994 року, що лише сприяло зростанню реваншистських настроїв у цій республіці. Загалом більшість міжнародних гравців, робили вибір до чиеї сторони вони більш схильні, навіть невідкрито у словах американських представників відчувається напруга через сильне вірменське лобі у своїй країні, чи Азербайджанськими нафтовими договорами. Варто зазначити що хоч позиція України в конфлікті однозначна, Україна підтримує Азербайджан, і не визнає незалежність НКР, Вірменія є доволі крупним економічним і політичним партнером України, а на території України проживає четверта за чисельністю Українська діаспора[64]. Не дивлячись на підтримку Вірменією Росії, Україна не готова остаточно підтримати одну зі сторін. Українські урядовці усно підтримують Азербайджан, проте сильна вірменська діаспора, серед яких є багато впливових олігархів і політиків значно ускладнює ситуації, досі, фактично, залишаючи Україну осторонь[54].

2.6 Участь військового контингенту чи військова допомога інших країн сторонам під час першої та другої Нагірно-Карабахської війни

З самого початку конфлікту Вірменія відправила допомогу, озброєння та добровольців у Карабах.

Довгий час Вірменія намагалася приховувати чи мінімізувати участь своїх військ у боях у Нагірному Карабаху, а також не хотіла визнати себе однією зі

сторін конфлікту, але подібні заяви були лише потрібні для західної громадськості та звільнення від відповідальності[55].

Як зазначає співдиректор «Міжнародного проекту документації воєнних злочинів» міжнародної асоціації юристів Венді Бетс, уряд Вірменії підтримує вимоги вірних карабахських, але не розглядає себе як сторона в конфлікті. Вірменія відмовилася від усіх територіальних вимог до Нагірного Карабаху та проводить політику незастосування сили. Її збройні сили брали участь в активних бойових діях. Незважаючи на підтримку вірмен Карабаху, страх виявитися втягнутим у конфлікт і страх відчуження міжнародної спільноти не дозволив Вірменії визнати декларацію незалежності Карабаху. Однак Вірменія надавала логістичну та стратегічну підтримку карабахським вірменам у формі продовольства, палива, предметів медичного призначення та добровольців[56].

З моменту початку бойових дій обидві сторони стали звинувачувати одна одну у використанні найманців, що нерідко підтверджувалося.

На боці Азербайджану боролися афганські моджахеди, російська армія та чеченські найманці. В Азербайджані також діяли турецькі, російські, іранські та, ймовірно, американські інструктори[6].

Під час літнього наступу азербайджанських військ 1992 року на азербайджанській стороні воював російський 328-й повітрянодесантний гвардійський полк.

1994 року в Україні було розкрито дві мережі з вербування найманців на карабахську війну. Влітку був заарештований азербайджанець Фізулі Вердієв, який завербував 156 людей. Восени було розкрито мережу, організована людиною, відомим як Фідель, який вербував солдатів обох сторін конфлікту. Восени 1993 року до Азербайджану прибули перші афганські моджахеди[57].

На боці Вірменії билися вірменські добровольці, які приїхали з близькосхідних країн. У лютому 1992 року сирійська вірменська громада

визнала участь її представників у бойових діях у Карабаху. Найбільш відомими з них були ліванські вірмени. Крім того, взяли участь вихідці із Південної Осетії. У військових діях на боці як Азербайджану, так і НКР також брали участь колишні військовослужбовці Радянської Армії та найманці з колишніх союзних республік. У червні 1992 року Рада самооборони НКР ухвалила рішення розстрілювати найманців.

У ході розслідування прокуратури Московського військового округу про причетність російських військкоматів до вербування солдатів до азербайджанської армії було встановлено, що лише у грудні 1993 року в російських військкоматах було зібрано близько ста осіб, які вилетіли в Карабах. Внаслідок дій вірменської розвідки в Лондоні вдалося зірвати постачання 2 тисяч портативних ракет «Стінгер» типу «земля – повітря» для Азербайджану[58].

Імовірно, російські миротворці брали участь у боях на боці Вірменії під час другої карабахської війни, до того ж існують свідчення готовності, а можливо і участі російських ПВК у війні проти сил Азербайджану. Також на боці Вірменії в ході другої карабахської війни брали участь вірменські добровольці з країн Близького Сходу, Європи та Америки. На боці Азербайджану у другій Карабахській війні активну участь брали сирійські найманці. Також Туреччина активно сприяла азербайджанцям озброєнням, організовувала перекидання найманців і передавала нові ударні і розвідувальні безпілотники. Росія та Туреччина погодилися висунути в регіон свій миротворчий контингент для спостереження за ситуацією[59].

Підсумовуючи викладену інформацію у другому розділі ми можемо зробити наступні висновки.

1. У розділі нами було викладено основні події першої Нагірно-Карабахської війни, що спалахнула в результаті погромів і заворушень на території НКАО, Вірменії та Азербайджану у 1987-1991 роках. На даному

етапі війни було неможливо уникнути, проте, за нашими спостереженнями, в силах сторін і міжнародної спільноти було зупинити жахливе кровопролиття що відбувалося в регіоні. Фактично з початком відкритої військової фази конфлікту, розпочалася і перша та остання громадянська війна в СРСР, частини радянської армії брали участь у бойових діях на радянській території. Те, як дезорганізовано і жорстоко велися бойові дії, проливає світло на загальний стан радянських збройних сил і, у більш широкому розумінні, всього Радянського Союзу 1991 року. Досліджуючи дії сторін, ми можемо зрозуміти що фанатично налаштовані партизани з обох сторін сприяли дестабілізації регіону, військові обох сторін неодноразово використовували зброю проти незброєного місцевого населення, сторони постійно бомбардували мінами міста в яких знаходилось мирне населення, в решті-решт, обидві сторони повинні у скоєнні військових злочинів, Ходжалинській різанині, та різанині в Маразі. Якби міжнародна спільнота відреагувала, а стан радянської армії був би хоч трохи краще, вдалося би уникнути масового приєднання бійців і цілих частин до участі у громадянській війні, мінімізувавши би участь техніки хоча-б на ранніх етапах конфлікту.

2. Аналізуючи вищеподану інформацію, ми можемо дійти до декількох висновків, серед яких, під час підписання Бішкекського протоколу була присутня Вірменія, яка де-юре не визнавала своєї участі в Нагірно-Карабахській війні на стороні НКР, це фактично стало доказом для світової спільноти про пряму участь Вірменії в конфлікті. Також важливо і те, що повноцінні мирні перемовини і контакти між сторонами були розпочаті лише під час кінцевої фази конфлікту, без урахування специфіки конфлікту, так фінська сторона пропонувала карабахській стороні використати той-ж самий принцип, що використовується для Аландських островів в самій Фінляндії, цей архіпелаг, населений шведами, входить до складу Фінляндії, але має широке самоврядування. Де-юре, це ідеальний варіант для Карабаху, проте президент НКР лише відреагував на цю пропозицію так: «Я готовий, якщо хочете, хоч

зараз увійти до складу Фінляндії. Але ми говоримо про Азербайджан»[6, ст. 356-360].

На нашу думку, основною проблемою переговорів є взаємне непорозуміння між сторонами, так, наприклад, більшість азербайджанців сприймають свою територіальну цілісність важливішим за будь який мир та життя, та не зобов'язанні ділити свій суверенітет з Карабахом. В той самий час вірмени не вважають за доцільне віддавати відвойовані території, та не сприймають права карабахських азербайджанців. Велика проблема полягає у відсутності розумного обговорення. Незрозуміло чому Азербайджан відмовляється вести переговори з карабахськими вірменами, яких при всьому цьому вважає своїми громадянами.

В той самий час, Вірмени, роблять вигляд що Азербайджан – це не реальна країна і його претензії з часом просто розвіються.

З цієї точки зору, найбільша проблема полягає навіть не у неготовності до компромісу, але у неготовності розглядати будь-яку можливість майбутнього мирного співіснування. Згідно з нашим дослідженням, ми також можемо дійти до висновку що формат ведення переговорів між президентами Вірменії та Азербайджану з самого початку був непродуктивним. Обидва президенти зосередилися на можливості укладання всеосяжної, або «пакетної» угоди, в рамках якої всі питання було б вирішено відразу. Це мотивувалося погіршенням стану президента Алієва, небажанню обох лідерів відмовлятися від своїх тоталітарних інстинктів та прагненню контролювати ситуацію. На нашу думку, після провалу підписання пакетного договору, слідувало б втілювати, "покрокові" угоди, в рамках яких завдяки маленьким крокам сторін, таким як відкриття кордонів між Вірменією та Нахічеванем, чи повернення певної частини окупованих територій, то процес мирного врегулювання зрушив би з мертвою точки. Подібні символічні, але згодом дедалі сміливіші кроки пов'язані

з певним ризиком, проте вони-б сприяли пом'якшенню відносин між сторонами.

3. Під час крихкого миру, в регіоні стало лише трохи спокійніше, під час конфліктів низької інтенсивності загинула велика кількість людей, світова спільнота досі не розуміла ненависті вірмен до азербайджанців і навпаки, тому непоодинокі випадки нападів і вбивств по за лінією фронту. Неспроможність Російських миротворців утримувати мир в регіоні була очевидна після загострення 2016 року, під час якого, російський контингент ніяк не реагував на просування азербайджанських частин за лінію розмежування. Росія боялася конфронтації з Туреччиною, яка є союзником і «братським народом» для азербайджанців. Це можна тим, що Росія пробачила Туреччині збитий літак над Сирією у 2015 році, і ще низкою схожих політичних принижень. Зрозумівши що російські миротворці не прикладають жодних зусиль до збереження миру, Азербайджан розпочав повномасштабну військову операцію, яка неофіційно отримала назву «друга Нагірно-Карабахська війна». За результатами війни Азербайджан відвоював низку територій, а Туреччина остаточно закріпила своє домінування в регіоні, зайнявши місце в моніторинговому центрі і надіславши свою миротворчу місію. Бездіяльність Росії та її небажання допомагати союзнику за ОДКБ фактично залишало Вірменію на самоті проти Азербайджану та Туреччини, за три роки бездіяльності світу та безпорадності російського миротворчого контингенту, Азербайджан розпочав нову військову операцію, на цей раз, фактично знищивши таку країну як НКР. Світова спільнота особливо бурхливо не відреагувала, Азербайджан набагато вагоміший союзник, який послідовно вибудовував свої дипломатичні відносини із заходом, а політику на експорті нафти, в той час як Вірменія поклала всі свої надії на Росію і фактичну підтримку своїх претензій на Карабах не отримала.

4. За результатами нашого дослідження, ми можемо спостерігати очевидні реваншистські настрої офіційного Баку, поразка якого у першій Нагірно-Карабахській війні була несподіванкою. Азербайджан звинувачує

Москву в допомозі Єревану та активній стратегічній та розвідницькій співпраці. Через 5 років після завершення війни Баку відмовився продовжувати своє членство в ОДКБ і почав працювати на захід, продавати нафту, збільшувати свій ВВП і активно налагоджувати дружні відносини з Туреччиною. Нафтовий козир швидко додав ваги Азербайджану на міжнародній арені, в той час як Вірменія фактично була заблокована в горах, і не мала такої ж можливості активно вести торгівлю, отримуючи велику кількість коштів саме через транзит товарів по своїй території. Досліджуючи реакцію Азербайджана на поразку у першій війні, можна зробити наступні висновки, Азербайджан швидко змінив курс на вестернізацію, продовжив блокаду Вірменії, вклався у будівництво нафтопроводів, найважливішим з яких залишається Баку-Тбілісі-Джейхан(БТД), через можливість трансферу газу до Європи. Так, Баку отримав міжнародну підтримку і визнання територій самопроголошеної НКР окупованими, що і дало Азербайджану можливість проявити агресію без надмірного осуду зі сторони світу. На нашу думку, саме ефективний вибір партнерів, своєчасне розуміння ситуації, та певна зухвалість дозволили Азербайджану так влучно зайняти лідерські позиції на Кавказі. Союз з Туреччиною дозволив закріпити своє лідерство.

РОЗДІЛ 3.

ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ НАГІРНО-КАРАБАХСЬКОГО КОНФЛІКТУ

3.1 Проблеми біженців та внутрішньо переміщених осіб

Після зайняття вірменськими силами семи прилеглих до Нагірного Карабаху районів, близько 500 тисяч азербайджанців, мешканців Нагірного Карабаху та прилеглих районів, були вигнані зі своїх будинків, а з прикордонних районів втекли близько 30 тисяч азербайджанців. Депортовані азербайджанці послужили ще одним поштовхом до активізації народних мас під

час першої карабахської війни, а також послужило каталізатором кількох погромів, у тому числі й Сумгаїтського.

Всі вони були змушені залишити свої місця проживання та переселитися до інших азербайджанських міст та регіонів. Завдяки будівництву нових поселень для біженців та вимушених переселенців, яке розгорнулося у 2001—2002 роках, з 2007 року наметові табори для біженців було закрито.

За твердженням офіційного Баку, внаслідок конфлікту понад 1 мільйон людей стали біженцями в Азербайджані[60].

Суд ООН зобов'язав Баку дозволити біженцям з Карабаху повернутися або залишити його у відповідь на заборону в'їзду та виїзду з регіону[61]. Це загрожує регіону тим, що він може просто знелюдніти. Єреван вже прийняв близько 85 тисяч біженців із колишньої НКР, не є виключенням, що всі вірмени республіки не захочуть жити під Азербайджаном і спробують знайти кращу долю в іншому місці, залишивши свої будинки. Якщо зараз у Єревані проблема Карабахських біженців з першого погляду не виглядає чимось терміновим, то придивившись, можна помітити численні пункти збору гуманітарної допомоги для них, помітити консолідацію більшості вірмен навколо цієї національної трагедії, але водночас, нерідкі випадки зникнення біженців за невідомих обставин. До того ж неясно, чи зможе Єреван забезпечити таку величезну кількість людей житлом і роботою, можливо, Вірменію чекає чергова криза безробіття. Так само як і Азербайджан чекає нестача робочих рук на нових територіях. З настільки величезним впливом людей, Карабах буквально залишився знекровленим, і це за умови, що сам регіон здебільшого стоїть у розрухах[4].

3.2 Економічні наслідки для обох сторін конфлікту

Конфлікт у Нагірному Карабаху пронісся руйнівним ураганом з економіки та Азербайджану та Вірменії, а мальовничий і багатий регіон самого Карабаху

перетворився на майже неживу пустелю. Азербайджан багато хто звинувачує в тому, що це країна одного міста — Баку. По суті, всі нафтогазові гроші країни йдуть саме через столицю, на якій тримається чи не все міське життя та стабільність Азербайджану. Якщо врахувати скільки цих грошей було витрачено за весь Карабахський конфлікт на фінансування бойових дій та операцій, залишається лише здогадуватися яким би міг бути Азербайджан зараз. Водночас ситуація у Вірменії ще гірша, не маючи таких же нафтогазових запасів як Азербайджан і опинившись у блокаді між горами та найлютішими ворогами, змушена була буквально виживати перші роки свого життя, швидко адаптуючись до мінливих умов свого хисткого становища. Фактичний контроль над НКР та її ресурсами допомогли Вірменії, але не врятували її від бідності. ВВП Вірменії, на цю мить, більше ніж у 4 рази відстає від Азербайджанського, причому суттєвий розрив між ними розпочався лише після закінчення будівництва нафтопроводу БТД у 2005 році[62]. Також Вірменія втратила значні кошти на відновлення та нормалізацію життя в НКР, зараз, із втратою регіону, всі ці капіталовкладення можна вважати подарунком Азербайджану. Але, мабуть, найбільшою шкодою регіону став істотний відтік населення з Карабаху. Майже все вірменське населення покинуло або залишає новопридбані Азербайджаном території, в регіоні, в основному, залишаються лише люди похилого віку, що не маю можливості виїхати. Але якщо Азербайджан робив ставку на західні країни і торгівлю з ними, то Вірменія зробила неправильний вибір у бік Росії, з якої вона зараз залишилася практично ні з чим. Якщо Азербайджан зможе пережити і відновитися найближчими роками, заселить регіон біженцями, розвиватиме свої проєкти, то Вірменію найближчими роками може чекати криза пов'язана з перенасиченням ринку праці дешевою робочою силою та неможливістю адекватно її реалізувати. Велика кількість молодих вірмен шукає кращого життя в Росії, одним із найчастіших варіантів соціального ліфта є служба за контрактом у ЗС РФ. З ліквідацією НКР кількість вірмен на стороні армії Росії збільшилася в кілька разів.

3.3 Соціальні і політичні наслідки для сторін конфлікту, відображення Нагірно-Карабаського конфлікту в культурі країн учасниць

Ідея возз'єднання Карабаху з Вірменією була дуже важливою для вірмен по всьому світу, ідея "Міацума", ідея возз'єднання з рідною землею та права народів на самовизначення, багата вірменська історія та культура в регіоні та послужили одними з головних причин для численних спроб повернути Карабах у лоно Вірменії. Досі гостро сприймаються вірменами численні спроби стерти їх з історії, Карабах при цьому, здавалося, що завжди залишався вірменським, ніякі події та історичні перетворення не могли цього змінити. Довгоочікуване возз'єднання через стільки років війни і терпіння здавалося було неймовірним[32]. Проте з конфліктом прийшли й проблеми, з Азербайджану та самого Карабаху до Вірменії вирушили біженці, дуже багато біженців. Втікали вони від погромів та смерті. Подібна доля приводила тих, що почули їх історію, в лють і скорботу, так з'явилася нова вірменська національна трагедія, і з кожним днем карабахського конфлікту таких трагедій ставало все більше. Поразка в останній війні стала ще сильнішим ударом, ніж могло б здатися, адже стільки крові було пролито за цей регіон. До поразки у війні додалися народні заворушення на тлі недовіри до влади та відчуття зради від вищих чинів, у тому числі від прем'єра Пашиняна.

Також Карабахський конфлікт суттєво зіпсував відносини з колишніми партнерами, на яких Вірменія так розраховувала. Росія не змогла прийти на допомогу, більше не було кому.

Сам Карабах багато в чому є відображенням вірменської культури, їх традицій та історії. З втратою його втрачається цілий величезний пласт вірменської ідентичності. А серед вірменської інтелігенції дедалі частіше стали звучати заперечення існування азербайджанців як таких.

Для самого ж Азербайджану не можна уявити всю економічну та географічну повноту країни без Карабаху, і ця земля теж тісно пов'язана з

Азербайджанською історією та культурою, за цю землю азербайджанці проливали таку ж кров, як і вірмени. Війни за Карабах називаються в азербайджанців "вітчизняними", а подвигам азербайджанських солдатів під час карабахського конфлікту присвячена ціла алея Шахідів, на якій суворо вшановується пам'ять усіх загиблих за Карабах[63]. Кожна подія в історії Карабаху, кожне культурне явище, кожна традиція може бути віднесена як до Вірменської, так і до Азербайджанської культур, що робить ситуацію лише болючішою і складнішою[6].

Нагірно-Карабаський конфлікт залишивши глибокий слід у соціальній, політичній та культурному житті Азербайджану та Вірменії. Соціальні наслідки включають великі втрати, психологічний стрес та проблеми з біженцями та ВПО. Політичні наслідки виявились у зміцненні влади в Азербайджані та політичній кризі у Вірменії. Культурний відгук на конфлікт проявився у літературі, мистецтві, кінематографі та музиці, де він зайняв важливе місце у національній пам'яті обох народів.

Підсумовуючи викладену інформацію у третьому розділі ми можемо зробити наступні висновки.

1. Виходячи з вищезазначеного матеріалу, ми можемо зробити висновки що Баку намагався вирішити проблему з біженцями якнайшвидше і як найдешевше, надто великою була кількість біженців з Вірменії і Карабаху. Першочергово, ще під час війни, Баку депортувало вірменське населення захоплених сіл, і селило туди своїх біженців, не дивлячись на те що депортація проходила під гаслами ненасильницької евакуації, більшість очевидців розповідало про застосування сили і зброї. Зараз Баку нарешті отримав можливість розібратися з проблемою біженців, повернувши собі величезні за обсягом території, проте встає нове випробовування, що робити з пустими містами, з яким виїхало усе вірменське населення, можливо у Баку вистачить людей для підтримки мінімального функціонування міст. Кількість біженців вірмен із Азербайджана значна, проте непорівняна зі азербайджанськими біженцями і катастрофою що спричинила така кількість біженців в свій час.

2. Культурно Карабах є неймовірно важливим як для вірмен, так і для азербайджанців. Ми можемо дійти до висновку, що за результатами першої Нагірно-Карабахської війни, азербайджанці пережили національну травму, по їх відношенню до цієї війни, те як вони називають її «вітчизняною», вся та увага яку вони приділяють загиблим воїнам і ті гроші що вони виділяють на алею Шахідів, свідчить про глибоке занепокоєння і бажання навести помститися вірменам, які захопили їх територію. Такі настрої швидко розповсюдилися серед всього народу, ставши причиною кількох вбивств на основі етнічної неприязні під час припинення вогню, а також послугував причиною вбивства вірменського офіцера Рамілем Сафаровим, який фактично був визнан героєм Азербайджану.

Аналізуючи різні джерела, ми дійшли до висновку що повернення Карабаху стало для Азербайджанців найважливішою справою, а кожен загиблий

за цю землю вважається героєм. Вони кажуть, що якщо потрібно, загибло би і більше, але тільки щоб рідні міста повернулися.

3. Виходячи з економічних чинників, ми можемо дослідити тенденцію росту та спаду економік країн Кавказу, важливо буде зазначити, що майже всі ці країни вийшли з СРСР з більш-менш однаковим ВВП. Проте згодом, після припинення вогню, Азербайджан остаточно заклав кордони з Вірменією, фактично заблокувавши її між ворожими до неї країнами. Грузія не підтримує проросійську позицію Вірменії, Азербайджан блокує кордони, НКР під постійною загрозою обстрілів, повністю ліквідує можливість видобування та розробки корисних копалин. Велику частину доходів складає транзит вантажівок через територію Вірменії, так, наприклад, українські фури платили за проїзд до Азербайджану чи Ірану. До речі знаходячись в оточенні, Вірмени змогли налагодити дипломатичні зв'язки з Іраном, який фактично залишився єдиним і головним союзником після того як Росія залишила Вірменію напризволяще.

В той самий час, досліджуючи становище Азербайджану, ми можемо зробити висновки, що воно виявилось набагато кращим. По-перше, Азербайджан це нафтогазова країна, родовища корисних копалин дозволили країні швидко збагатитися по завершенню активної фази бойових дій, більшість досліджених родовищ одразу почали розроблятися, а контракти на дослідження, видобуток і розробку нових і основних родовищ були підписані з найбільшими нафтовими компаніями світу, серед яких низка американських та британських. З закінченням будівництва нафтопроводу БТД Азербайджанська нафта змогла доставатися до Європи набагато швидше і в більших кількостях, а розробка і планування нових нафтопроводів активно готується. Також, виступаючи одним з головних експортерів нафти в Європу, Баку вдалося налагодити корисні зв'язки на заході та в ЄС, ставши цінним партнером, підтримка якого має значно більше сенсу та політичної ваги ніж підтримка Вірменії. По-друге, не дивлячись на очевидну орієнтацію країни на Туреччину, Баку також не полишає

торгівлі з Москвою, яка, через політичну непослідовність дій Володимира Путіна фактично виступила спонсором азербайджанської агресії в Карабаху, а також подвійна гра Алієвих призвела до того, що Росія не втрачала надії закріпити свій вплив на Кавказі, продовжуючи підтримувати теплі стосунки з Азербайджаном, навіть попри його антиросійську політику. Таким чином, ми можемо побачити, що Азербайджан з моменту отримання незалежності став активним гравцем на світовій арені, а багатство природних ресурсів, разом з правильним вибором союзників та партнерів призвели до економічного процвітання та міжнародного визнання прав на свої території, що і зробило можливим проведення другої, а згодом і третьої Карабахської операції.

Надто мало часу пройшло щоб люди забули всі ті звірства що вони коїли по відношенню один до одного, для більшості вірмен що пережили весь конфлікт від початку до кінця, думки про життя поруч з азербайджанцями викликають відразу. В той самий час, азербайджанські біженці, на запитання чи готові вони повернутися додому і жити поруч з вірменами, згадують все те саме, що робили вірмени з ними, категорично відмовляючись. Так, небажання партії втручатися в конфлікт двох республік, людська жорстокість і тотальне нерозуміння проблеми і шляхів до її вирішення, зі сторони світової спільноти, призвели до одного з найстрашніших та найкривавіших конфліктів нашого часу, національна травма від якого, ще довго буде вщухати.

ВИСНОВКИ

У ході роботи зроблено такі висновки.

Що з погляду міжнародного права цей конфлікт є прикладом розбіжності між двома фундаментальними принципами: з одного боку, права народу на самовизначення, а з іншого боку, принципу територіальної цілісності, згідно з яким можлива лише мирна зміна кордонів за згодою сторін. Карабах, це регіон з найдавнішою історією і такими ж давніми традиціями та звичаями. Цей регіон став домом для багатьох народностей, серед яких вірменські християни і тюркські мусульмани. Разом вони утворили дивовижної краси симбіоз культур, проте мирно вжитися їм не дала історія.

Нагірно-Карабахський конфлікт залишається одним із найбільш складних і тривалих етнотериторіальних конфліктів пострадянського простору, що значно впливає на політичну, соціально-економічну і безпекову ситуацію в Кавказькому регіоні. Його коріння сягають глибоко в історію, культурну спадщину та національну ідентичність обох залучених народів – вірмен і азербайджанців. Конфлікт має багатовимірний характер, залучаючи інтереси не тільки безпосередніх учасників, але й великих регіональних і міжнародних гравців, таких як Росія, Туреччина, Іран, а також міжнародних організацій, включаючи ООН і ОБСЄ.

Наслідки конфлікту відчуються у всіх сферах життя обох країн. Військові дії призводять до численних жертв серед мирного населення і військових, масштабного руйнування інфраструктури, економічного занепаду та гуманітарних криз. Вимушене переселення сотень тисяч людей створює додаткові соціальні та економічні виклики. Зусилля міжнародної спільноти щодо мирного врегулювання конфлікту досі не принесли сталого і довготривалого вирішення. Вірменсько-Азербайджанський конфлікт виник далеко не в 1988 році і навіть не в 1918, його витоки набагато древніші, а

жахливі події першої карабахської війни були просто сплеском всієї злості, заздрості і взаємної ненависті. Незважаючи на нібито мирний характер протестів вірмен, азербайджанців теж не можна звинуватити у розпалюванні конфлікту, вони захищали свій дім та свою країну.

Карабахський конфлікт, це конфлікт затиснутих у вірменських містах азербайджанців, і оточених азербайджанцями вірмен. Цей конфлікт не залишив осторонь нікого, навіть у глухих селах, де всі давним-давно поріднилися, люди переставали хотіти знати одне одного лише за етнічними ознаками. Це конфлікт сліпої жорстокості та агресивних натовпів, які були готові накинутися на своїх же сусідів, були готові грабувати, вбивати та гвалтувати. Це справжнє божевілля, що захлеснуло дві республіки відразу, отже, навіть війська, що вводяться, незабаром приєднувалися до звірств. Вивчаючи архіви листування, переговорів і зведення подій мимоволі ціпенієш. Але божевілля хоч і захлеснуло всіх, залишалися ще адекватні люди, готові приходити на допомогу, співпереживати, шкодувати та відчувати сором за своїх родичів. Більшість із них не змогла терпіти хаос нескінченних бойових дій і втекли якомога далі, де досі вірмени та азербайджанці спокійно знаходять спільну мову. Багато в чому, саме сплески міжетнічної жорстокості, одним із яких були Сумгаїтські погроми, і стали першими тріщинами фундаменту радянської ідентичності, чітко розділивши людей за національною та територіальною ознакою, жорстоко позбавляючись тих, хто не вписувався в їхню картину світу, вважаючи кого завгодно винним. Проте тільки не себе. Доводячи неминучість розвалу насильно з'єднаних республік, що стримуються разом. Хаотичний характер також набули переговорів між сторонами. Кожен перелом на фронті зривав переговори, окремі частини з обох сторін до 1993 року взагалі не підкорялися нікому, крім самих себе. З настанням хисткого світу, випадки етнічного насильства хіба що трохи затихали, все ще по всьому світу були випадки вбивств представниками однієї сторони представників іншої сторони. Азербайджан, користуючись своїм становищем і ресурсами, швидко завів друзів

на заході, при цьому активно заграючи зі сходом. Нафтопровід БТД швидко почав збагачувати Азербайджан, тоді як затиснута Вірменія оговталася від війни. Вірменія намагалася знайти підтримку і союзника від імені Росії, проте Російські миротворці не змогли захистити Вірменію під час другої карабахської війни. Вірменія сп'яніла від перемоги в 1994 році,

ніби зовсім перестала бачити загрозу у східному сусіді, перестала розвивати технології та шукати способи залучення великих інвестицій, за що в найнеспроможніший для Росії момент і була атакована.

Останні події, включаючи війну 2020 року, показали, що карабахський конфлікт залишається невирішеним і продовжує бути джерелом нестабільності. Після підписання тристоронньої угоди про припинення вогню ситуація дещо стабілізувалася, проте повне врегулювання конфлікту вимагає подальших дипломатичних зусиль, компромісів і готовності до співпраці від усіх сторін.

Для досягнення тривалого миру необхідно враховувати інтереси всіх зацікавлених сторін, включаючи права і потреби населення Нагірного Карабаху. Ефективне вирішення конфлікту також потребує залучення міжнародних організацій, розвиток економічної співпраці та гуманітарної допомоги. Лише через діалог і взаєморозуміння можливо досягти стабільності і процвітання в регіоні.

На фоні сучасних подій, Нагірно-Карабахський конфлікт починає розглядатися з іншої сторони. Ми можемо провести паралелі з початком російської Агресії проти України, і хоча називати якусь зі сторін Вірменією, а якусь Азербайджаном буде неправильно, все ж таки це різні війни, проте очевидним є і відносно мирне співіснування двох доволі схожих народів, і окупація суверенних територій автономних республіки під проводом захисту свого населення, і залучання бандформувань за для ведення партизанської війни.

Україна зіграла свою роль в цьому конфлікті, усно підтримавши Азербайджан, який послідовно підтримував Україну, спочатку засудивши анексію Криму, а згодом і допомагаючи всіма можливими методами. А також активно сприяючи відносинам між Україною та Туреччиною, Азербайджан часто грає на схожості нашої історії. Проте в той самий момент, Україна залишається четвертою за кількістю країною з вірменською діаспорою, діаспорою яка підтримує Україну не дивлячись на основну позицію уряду Вірменії, який не засудив анексію Криму. Так само, історія вірмен в Україні дуже давня, і наші народи пов'язує дещо більше, ніж наявність великої діаспори. Так само, через цю, доволі впливову та багату діаспору, Україна не може повністю надати всю свою підтримку одній зі сторін. Але що у бойових діях на Донбасі, що у заворушеннях на Кавказі, що у загостренні Карабахського конфлікту, в будь якій з цих подій присутній слід Москви, якій вигідно створювати навколо себе буферну зону з невизначених територій та заморожених конфліктів. Українці, вірмени та азербайджанці, всі разом постраждали від дій Росії, і це може стати приводом до консолідації згодом. А приклад наразі затихлого Нагірно-Карабахського конфлікту допоможе нам в розумінні природи взаємної ненависті між народами і тим, як вони будуть уживатись, що неодмінно допоможе по завершенню російсько-української війни.

Список літератури

1. МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ.
URL: <https://mod.gov.az/ru/pamyatka-075/> (дата звернення: 16.11.2023).
2. Алієв І. Нагірний карабах: історія. факти. події. Академія наук азербайджанської респ інститут історії. 1989. Т. 25.11.88, № 30.11.88. С. 3–15. URL: https://anl.az/el_ru/a/ai_nk.pdf (дата звернення: 08.12.2023).
3. Галичан Р. Коротка історія Арцаху. *Громадська організація "Проти ксенофобії та насильства"*. 2010. С. 1–24.
URL: <https://karabakhfacts.com/wp-content/uploads/2014/02/Brief-History-of-Artsakh-Nagorno-Karabakh.pdf> (дата звернення: 01.01.2024).
4. Українська правда. У Вірменію виїхало вже більше 80% населення Карабаху. *Українська правда*.
URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2023/09/30/7422075/> (дата звернення: 12.01.2024).
5. Нагірний Карабах: 30 років протистояння. *Настоящее Время*.
URL: <https://www.currenttime.tv/a/karabakh-30-years/29056786.html> (дата звернення: 03.01.2024).
6. Tomas de Waal, Black garden: armenia and azerbaijan through peace and war : Study. New York. London: NYU Press, 2003. 360 p.
7. Зардушт Алі-Заде. Азербайджанська еліта та маси в період розпаду СРСР.
URL: http://old.sakharov-center.ru/publications/azrus/az_sod.htm
8. Ker Porter. Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylon, pp. 513-514
9. Придністров'я – (не) Карабах. Що спільного між двома абсолютно різними конфліктами колишнього СРСР?. *Заборона*.
URL: <https://zaborona.com/prydnistrovya-ne-karabah-shho-spilnogo/> (дата звернення: 05.03.2024).
10. Rost, Armenian Tragedy, 16-18. 296
11. The Caucasian Knot, p. 148
12. Forgotten February, Yerevan Film Studios, 2000
13. The Karabakh File, 98
14. The Russian Archives Project, State Archive Service of Russia/Hoover Institution (далі: Russian Archives Project), фонд 89, 1003, 89/42/18.
15. Вірменська радянська енциклопедія, том 6, Єреван, 1980, стор.135
16. Вірменська радянська енциклопедія, том 2, Єреван, 1976, стор.96

- 17.Тревер К. В. Нариси з історії та культури Кавказької Албанії IV ст. до зв. е. - VII ст. н. е.. - М.-Л.: Вид. АН СРСР, 1959.
- 18.Dowsett C. J. F. The Albanian Chronicle of Mxit'ar Goš // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. — 1958. — Т. 21, № 1/3. — С. 472—490
- 19.Кавказька Албанія// Православна енциклопедія. - 2000. - Т. I. - С. 455-464.
- 20.Ghereghlou K. Cashing in on land and privilege for the welfare of the shah: monetisation of tiyul in early Safavid Iran and Eastern Anatolia // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. — 2015. — Т. 68, № 1. — С. 87—141.
- 21.Croissant M. P. The Armenia-Azerbaijan Conflict: Causes and Implications. — Greenwood Publishing Group, 1998.
- 22.Hovannisian R. G. The Republic of Armenia: The first year, 1918-1919. — University of California Press, 1971. — Vol. I.
- 23.Andrew Andersen and Georg Egge. From Ashes and Dust: Rebirth of Armenia through the Collapse of Two Empires
- 24.Bournoutian G. The Role of the Armenians in the Russian Move into the South Caucasus // From the Kur to the Aras. A Military History of Russia's Move into the South Caucasus and the First Russo-Iranian War, 1801–1813. — Brill, 2021. — P. 237—248. — 318 p. — (Iran Studies, vol. 22). — ISBN 978-90-04-44516-1. — ISBN 978-90-04-44515-4.
- 25.Суджян С. Демографічна ситуація в Нагірно-Карабахській Республіці // 21 століття. - Єр., 2010. - № 1 (13). - С. 42-58.
- 26.Laurence Broers. Armenia and Azerbaijan: Anatomy of Rivalry. — Edinburgh University Press, 2019. — ISBN 978 1 4744 5054 6.
- 27.Archie Brown «The Gorbachev factor» стр 262 (406)Изд-во Oxford University Press, 1997 г. ISBN 0-19-288052-7, 9780192880529
- 28.Aytan Gahramanova. Identity Conflict and its Implications for Conflict Management (англ.) // Universidad Complutense de Madrid. — Madrid, 2006. — May (no. 11). — P. 153—186. — ISSN 1696-2206
- 29.Збірка Contested Borders in the Caucasus, ed. Bruno Coppieters. VUB University Press, 1996. ISBN 90 5487 1172 NUGI 654
- 30.«Чорний сад»: як розпочинався розпад СРСР. BBC (11 лютого 2013)/(дата звернення: 12.01.2024).

31. Теперішній час. Нагірний Карабах: 30 років протистояння (хронологія конфлікту). Радіо Свобода. URL:
<https://www.radiosvoboda.org/a/29064079.html> (дата звернення: 08.03.2024).
32. Svante E. Cornell. The Nagorno-Karabakh Conflict. Report No 46, Department of East European Studies, Uppsala University, 1999
33. 21 лютого 1988 року - хронологія карабахської війни - війна- вірменія та арцах - вірменія. Вірменія, аналітика, новини, історія, вірменська мова, вірменська музика, вірменська кухня, релігія, література. URL:
http://vayr.ucoz.ru/publ/vojna/quotkhronologija_karabakhskoj_vojnyquot/21_fevralja_1988_goda/36-1-0-173 (дата звернення: 06.03.2024).
34. Інтерв'ю з очевидцями подій.
35. Legislation: national assembly of RA. National Assembly of the Republic of Armenia | Official Web Site | parliament.am. URL:
<http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2602&lang=rus> (date of access: 05.03.2024).
36. «Повітряна війна в нагірному карабаху». «АвіаМайстер». 2000. № 6. С. 3.
37. Human Rights Watch / Helsinki. Azerbaijan: Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh. — New York · Washington · Los Angeles · London · Brussels, 1994. — С. 6. — ISBN 1-56432-142-8
38. Notes from Lord Hylton, MA ARICS, resulting from a visit to Nagorno Karabakh and Armenia 13-21 April 1998
39. Armenian Legislative Caucus Urges Colleagues to Reject Azeri Propaganda URL:
<https://asbarez.com/armenian-legislative-caucus-urges-colleagues-to-reject-azeri-propaganda/> (date of access: 05.03.2024).
40. Бішкекський протокол. National Assembly of the Republic of Armenia | Official Web Site | parliament.am. URL:
http://www.parliament.am/library/LGH/doc_9.pdf (date of access: 01.05.2024).
41. Вірменія та азербайджан на порозі нової війни. мовчання України. Українська правда - Блоги. URL:
<https://blogs.pravda.com.ua/authors/avakov/50439d372c40d/> (дата звернення: 06.06.2024).
42. The number of fatalities in the RA and NK armed forces for 2017. Safe Soldiers for a Safe Armenia. URL: <https://safesoldiers.am/en/5042.html> (date of access: 06.02.2024).

43. Safe Soldiers for a Safe Armenia. Safe Soldiers for a Safe Armenia. URL: <https://safesoldiers.am/en> (date of access: 07.03.2024).
44. Ільхам Алієв та перша леді Мехрібан Алієва побували у звільненому від окупації місті Агдам » Офіційний сайт президента Азербайджанської Республіки. Azərbaycan Prezidentinin Rəsmi internet səhifəsi. URL: <https://president.az/ru/articles/view/47685> (дата звернення: 03.04.2024).
45. Шеремета Д. Президент Азербайджану заявив про капітуляцію Вірменії. ГЛАВКОМ. URL: <https://glavcom.ua/news/prezident-azerbaydzhanu-zayaviv-pro-kapitulyaciyu-v-irmeniji-717065.html?1604980680> (дата звернення: 01.03.2024).
46. Gavin G. Azerbaijan launches attack in Nagorno-Karabakh, announces 'evacuation' of Armenian population. POLITICO. URL: <https://www.politico.eu/article/azerbaijan-launch-anti-terror-operation-nagorno-karabakh-armenia/> (date of access: 06.02.2024).
47. Al Jazeera. Azerbaijan troops 'all around' Nagorno-Karabakh separatist stronghold. Al Jazeera. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2023/9/22/azerbaijan-troops-all-around-nagorno-karabakh-separatist-stronghold> (date of access: 13.02.2024).
48. Костирін В. "Влада" Нагірного Карабаху оголосила про припинення існування невизнаної республіки. РБК-Україна. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/vlada-nagirnogo-karabahu-ogolosila-pripinennya-1695884320.html> (дата звернення: 01.05.2024).
49. Roth A., Jones S., Amos H. Nagorno-Karabakh: ceasefire agreed after dozens killed in military offensive. *the Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/world/2023/sep/20/nagorno-karabakh-death-toll-azerbaijan-armenia-attack-conflict-russia-us> (date of access: 09.05.2024).
50. У Нагірному Карабаху припинилися бої. Але доля вірмен поки незрозуміла - BBC News. BBC News. URL: <https://www.bbc.com/russian/articles/cd128gvxj5mo> (дата звернення: 01.05.2024).
51. Trotz Waffenstillstands in Bergkarabach: Weiter unter Beschuss. taz.de - taz.de. URL: <https://taz.de/Trotz-Waffenstillstands-in-Bergkarabach/!5961625/> (date of access: 09.05.2024).

52. Вірменія вже 30 років ігнорує позицію міжнародного співтовариства. Anadolu Ajansı. URL: <https://www.aa.com.tr/ru/мир/армения-уже-30-лет-игнорирует-позицию-международного-сообщества/1989338> (дата звернення: 08.05.2024).
53. Карен Бекарян. Європейські ініціативи у карабахському конфлікті. Wayback Machine. URL: <https://web.archive.org/web/20160602204951/http://uames.org.ua/php/art.php?id=76> (дата звернення: 08.02.2024).
54. Стулік Д. На чиєму боці Україна у нагірно-карабаському конфлікті? Погляд із Праги. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrajina-v-nahirno-karabaskomu-konflikti/30884439.html> (дата звернення: 07.03.2024).
55. Cynthia G. Brown, Human Rights Watch. Playing the "communal Card": Communal Violence and Human Rights (англ.). — Human Rights Watch, 1995. — P. 152. — 153 p. — ISBN 1-56432-152-5.
56. Wendy Betts /Third Party Mediation: An Obstacle to Peace in Nagorno Karabakh / SAIS Rev, at 161—183. 1999 The Johns Hopkins University Press
57. ДС редакція. Нове загострення у карабаху. як Україна допомогла азербайджану. «Ділова столиця» українською – найсвіжіші новини України та світу. URL: <https://www.dsnews.ua/world/novoe-obostrenie-v-karabahe-kak-ukraina-pomogla-azerbaydzhanu-05082022-463824> (дата звернення: 10.04.2024).
58. Микола Гродненський. "Перша чеченська: Історія збройного конфлікту" сторінка 154 ISBN 978-985-513-326-2
59. RFE/RL. Turkey Approves Sending Troops To Joint Russian Monitoring Center In Azerbaijan. RadioFreeEurope/RadioLiberty. URL: <https://www.rferl.org/a/turkey-approves-sending-troops-to-joint-russian-monitoring-center-in-azerbaijan/30955412.html> (date of access: 10.04.2024).
60. Azerbaijan: Analysis of Gaps in the Protection of Internally Displaced Persons URL: <https://www.unhcr.org/media/azerbaijan-analysis-gaps-protection-internally-displaced-persons-idps>
61. Європейська правда. Суд ООН зобов'язав Азербайджан гарантувати безпечне повернення вірмен у Карабах. Європейська правда. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2023/11/17/7173791/> (дата звернення: 07.05.2024).

62. Трубопровід Баку-Тбілісі-Джейхан, Кавказ. Bankwatch. URL:
<https://bankwatch.org/project/truboprovod-baku-tbilisi-dzhejhan-kavkaz?lang=ru> (дата звернення: 07.03.2024).
63. Аллея шахідів. Mehriban Əliyeva - Azərbaycanın birinci xanımı. URL:
https://mehriban-aliyeva.az/ru/kids_oxu/845987 (дата звернення: 07.02.2024).
64. Порошенко: Україна визнає Нагірний Карабах частиною Азербайджану - BBC News Україна. BBC News Україна. URL:
https://www.bbc.com/ukrainian/rolling_news_russian/2016/07/160714_ru_n_p_oroshenko_karabakh (дата звернення: 09.05.2024).
65. Dowsett, Sayat-Nova, p. 427.
66. Bournoutian G. The Politics of Demography: Misuse of Sources on the Armenian Population of Mountainous Karabakh // Journal of the Society for Armenian Studies. — 1999. — Т. 9. — Р. 99—103.
67. Cornell S. Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus. — RoutledgeCurzon, 2005.
68. Мелік-Шахназарян Г. Політизація історії як джерело напруги міжнаціональних відносин // Майєндорфська декларація 2 листопада 2008 року та ситуація навколо Нагірного Карабаху: збірка статей. - Єреван.: 2009, С. 302-321